

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ НАУКИ,
ОСВІТИ І ТЕХНІКИ**

Тетяна ОРЛОВА

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА БІБЛІОГРАФІЯ
РОЛІ ЖІНОЦТВА
В АГРОСФЕРІ УКРАЇНИ**

**Ніжин
2025**

УДК 930:305-055.2:63(477)

О 66

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН
(протокол № 9 від 25 вересня 2025 р.)*

Рецензенти:

Нижник С. В. – кандидат історичних наук, старший дослідник, завідувачка сектору наукової бібліографії та біографістики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН

Терес Н. В. – кандидат історичних наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка

Орлова Т.

- О 66 Історіографія та бібліографія ролі жіноцтва в агросфері України / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2025. – 208 с.

ISBN 978-617-640-694-5

Пропонована до уваги розвідка є історико-бібліографічним оглядом наукових публікацій, присвячених визначенню ролі жіноцтва в українському сільському господарстві дорадянського, радянського і пострадянського періодів, які вийшли друком в Україні у ХХ – першій чверті ХХІ ст.

Представляє інтерес для дослідників аграрної історії, соціальної історії, гендерної історії, жіночих студій, для всіх, хто цікавиться історією України, зокрема тими її аспектами, які пов'язані із сільським господарством.

УДК 930:305-055.2:63(477)

© Т. В. Орлова, 2025

© ПП Лисенко М.М., 2025

ISBN 978-617-640-701-0

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ РОЛІ ЖІНОЦТВА В АГРОСФЕРІ УКРАЇНИ

Від початку 90-х років минулого століття у вітчизняних соціогуманітарних науках відбуваються складні процеси інтенсивного пошуку і формування нового погляду на суспільство та історію. Формаційний підхід, який домінував у радянські часи, всю багатоманітність «світу людей» зводив до жорстких формаційних характеристик, поділяючи історію на первісне, робочо-власницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільства. Рушієм переходу від однієї стадії до наступної виступало протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, що виявлялося у «революціях», які здійснювалися «народними масами».

Сучасній науці притаманне висунення на перший план людини та загальнолюдських цінностей. Наразі варто згадати «нову історичну науку», основи якої були закладені у 1930-х рр. французькими вченими, видавцями журналу «Аннали» Марком Блоком та Люсьєном Февром. Цей напрям виступив проти домінуючої ролі подій історії – політичної, дипломатичної, військової. В наш час «нова історична наука» репрезентована вже цілим спектром течій, таких як нова економічна історія, нова соціальна історія, історична демографія, історія ментальностей, історія повсякдення та ін.

У 1970-х рр. в Сполучених Штатах Америки та в деяких інших країнах виникло поняття «нова соціальна історія». Її прихильники закликали дослідників повернутися обличчям до Людини. У наукових працях, підручниках, документальних фільмах з'явилися нові герої – прості люди з їхніми турботами й радощами, з їхніми умінням або невмінням пристосовуватися до значних подій та дій великих державних мужів. З'явилися нові теми – історія міст і містечок, охорони здоров'я, хвороб,

смерті, харчування, соціальних програм, боротьби з бідністю та багато іншого.

До того часу саме поняття історія (history – з англійської буквально «його розповідь») асоціювалося із чоловіками. Під історією розуміли в основному значні політичні події і діяння державних мужів, які стояли над тими подіями. А оскільки серед «мужів» переважали чоловіки, то й історія в цілому вважалася їхньою сферою, їхнім володінням, до якого жінки допускалися дуже нечасто. Причому жінки допускалися також рідкісні, такі як княгиня Ольга або прем'єрка Маргарет Тетчер. Тобто, до середини минулого століття або й пізніше історія людства фактично була «чоловічою історією», тобто орієнтованою на чоловічі персонажі і на чоловічі види діяльності, на першому місці серед яких була війна. Історія тієї чи іншої країни дуже часто виступає як політична, військова, як історія про становлення і розвиток бюрократичних, тобто владних, інститутів. Можна сказати, що провідним принципом всесвітньої історії був андроцентризм¹: історія аналізувалася і писалася чоловіками, з погляду чоловіків. Внаслідок цього в її аналах залишилося менше одного відсотка спогадів про внесок жіноцтва в політичне, економічне, культурне життя.

Не можна сказати, що дослідження ролі жінки в різні періоди не велось. За понад два століття вийшло друком чимало праць, присвячених жінкам-правителькам; дружинам правителів і жінкам-фавориткам, які певною мірою впливали на політику; матерям великих людей; жінкам-воїтелькам і революціонеркам різних часів і народів; відомим жінкам у галузі освіти, науки, літератури, мистецтва; а також жінкам у житті видатних чоловіків. Починаючи з XIX ст. виходять праці, присвячені ролі жінок у соціальному житті різних народів у різні часи. Разом із

---

¹ Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках. *Філософсько-антропологічні студії. Спецвипуск*. 2001. Київ: СтилоС, 2001. С. 43–58.

тим помічено, що значна частина публікацій про жінок від давнини до сьогодення демонструвала і демонструє особливу цікавість до «екзотики», маргінальності, асоціальності. Про це свідчить, зокрема, велика кількість публікацій про коханок, авантюристок, відьом, проституток, злодіжок, шпигунок тощо. Про певні відмінності у способі існування між чоловіками і жінками у різних народів писали етнографи. Деякі розвідки з цього аспекту мали місце у дослідженнях з історії давніх часів. Однак найбільший масив публікацій був породжений піднесенням руху жінок за свої права і йому ж присвячений.

У 1960 – 1970-х рр. активізація феміністського руху на Заході збіглася у часі із сексуальною революцією у соціосфері і з методологічною революцією в історіографії. У 1970-х рр. у США з'явилася не тільки «нова соціальна історія», а ще й так звані *women`s studies*, що дослідно перекладається як вивчення жіноцтва або *жіночі дослідження*. Українські дослідниці обрали словосполучення *жіночі студії*², що не має на увазі те, що наукові розвідки ведуться жінками, а те, що досліджується історія жіноцтва.

Історія жіноцтва має, так би мовити, синтетичний характер. В ній присутня і політична історія, тобто дослідження участі або неучасті жінок у політичних процесах, політичному житті, в управлінні суспільством на різних рівнях. Економічна історія у зазначеному ракурсі вивчає історію жіночої праці і зайнятості, підприємницької діяльності, заробітків, внеску до добробуту як на рівні родини, так і на рівні країн і навіть світу.³ Історія боротьби жінок за рівні права, юридичні проблеми, юридичний

---

² Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія. /За ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.

³ Показовими наразі можуть бути такі цифри: у наш час жінки складають половину людства, виконують дві третини всієї роботи, але одержують лише одну десяту світового доходу і володіють менш ніж однією сотою всієї нерухомості.

статус жінки в суспільстві входять у коло історії права. Демографічна історія своїм підрозділом має історію сім'ї, тобто і тут не обійтися без жіночих студій. Так само не обійтися без них історії повсякденності, побуту і традицій, а ширше – історії культури. У свою чергу історію жіноцтва неможливо вивчати у відриві від тих самих політичної, економічної, соціальної, демографічної історії, історії права і культури та ін. Тобто має місце цікавий феномен: звуження через розширення і розширення за допомогою результатів «звуженого дослідження», але вже на іншому, вищому рівні. Мається на увазі повнота і всебічність історичної картини.

Історична наука України також не залишає названу проблематику поза своєю увагою⁴. Наукових публікацій нараховується кілька тисяч, і кожного року їх більше (звичайно, слід врахувати негативи російсько-української війни). Важливим аспектом досліджуваної теми є участь жіноцтва в економічній сфері, як на рівні мікросоціуму, тобто в сім'ї, так і на рівні макросоціуму, тобто усього суспільства. Питома вага цієї участі значною мірою визначалася загальним історичним розвитком людства від аграрної (доіндустріальної) стадії до індустріальної і далі – до постіндустріальної.

З іншого боку, для істориків всіх країн, а тим більше України, завжди була цікавою сільськогосподарська проблематика, чому присвячені, без перебільшення, десятки тисяч публікацій різного рівня – від дисертаційних досліджень і монографій до наукових й науково-популярних статей. До цього слід додати втілення у вітчизняному науковому дискурсі одного з провідних

---

⁴ Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.): Монографія. Київ: Логос, 2009. 584 с.; Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи. Київ: Національна академія управління, 2010. 368 с.; Oksana Kis O. (Re)Construting the Ukrainian Women's History: Actors, Agents, Narratives *Gender, Politics and Society in Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 2012. P. 152–179.

трендів сучасного світу, а саме – міждисциплінарності. Наразі в історичних розвідках дослідники активно використовують дані економістів, юристів, соціологів, психологів, етнологів, культурологів, релігієзнавців, які дотичні до названої проблематики. Саме на основі міждисциплінарного, гендерно орієнтованого підходу вибудовується пропонована до уваги студія.

Об'єктом дослідження виступають наукові роботи фахівців названих спеціальностей, здебільшого істориків, з широкого кола питань, пов'язаних із визначенням ролі жінок в історії України.

Предметом є українське сільське жіноцтво на етапах аграрного, індустріального та постіндустріального /інформаційного суспільств.

Метою пропонованої до уваги розвідки є висвітлення у вітчизняній науковій літературі ролі і місця жіноцтва, яке завжди складало більшість у населення України, у тій сфері життєдіяльності, яка впродовж століть і донині є чи не найважливішою для нашої країни. Актуальність насамперед зумовлюється зростанням значення України для усього світу, бо своїми ресурсами – як людськими, так і сільськогосподарськими, вона захищає його від руйнацій з боку «русского мира» – ворога світової цивілізації.

Якщо подивитися на історію становлення і розвитку цивілізації як такої, можна виявити вирішальну роль саме землеробства, що неминуче вимагало осілості, довготривалих поселень, з яких пізніше розвинулися інші сфери цивілізації, такі як класове суспільство, держава, міста тощо. При чому вирішальну роль у становленні рослинництва відіграли саме жінки, які дбали про посіяні зерна, поки чоловіки полювали десь. Жінки збирали те, що виросло, обробляли його, готуючи їжу для своїх родин, зберігали насіння для наступної сівби тощо.

На першій, аграрній стадії розвитку цивілізації осередком господарсько-економічної діяльності виступала сім'я – вона діяла в якості первісної виробничої ланки. При чому вона була навіть більше інститутом виробництва, ніж відтворення. У традиційному аграрному суспільстві за умов ведення натурального господарства у сім'ї вироблялося майже все необхідне для життєзабезпечення: продукти харчування; матеріали, необхідні

для виготовлення одягу, взуття, предметів домашнього вжитку; більшість сільськогосподарських знарядь праці. Яка роль жінки в цій господарсько-економічній системі? Як вона змінювалася в залежності від рівня розвитку продуктивних сил і зміни суспільних ладів? Який відбиток це одержало у вітчизняній історіографії? Названі питання має висвітити наступна студія. Розгляд будуватиметься по напрямках: домашнє господарство – суспільне виробництво; процес праці – майнові права, а також місце і роль сільського жіноцтва у сімейному і громадському житті.

Від початку треба наголосити, що селянське натуральне господарство не могло існувати без праці жінок. Проте значення жіночої праці завжди недооцінювалося, як у практиках повсякдення, так і в працях більшості дослідників. Тому відразу слід зазначити, що цей напрямок відноситься до тих, що є слабо розробленими. Логічно було б сподіватися на доробок етнографів та етнологів. У фахових виданнях⁵, серед яких наявні декілька підручників та навчальних посібників, господарська діяльність українців подається у таких аспектах. Перший: основні галузі господарства і заняття населення. Серед них називаються землеробство: рільництво, садівництво, городництво, садівництво; тваринництво: скотарство і птахівництво; промисли: збиральництво, мисливство, рибальство, бджільництво (бортництво і пасічництво); ремесла: гончарство, гутництво, ткацтво, обробка дерева, металів, ковальство. Жіноча роль не акцентується. Нечасто вказується, наприклад: городництвом головним чином займалися жінки⁶ або: «... серпами жали і жінки, і

---

⁵ Культура і побут населення України [навчальний посібник] / Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. та ін. Київ: Либідь, 1993. С. 59–148; Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ: Зодіак-ЕКО, 1995. С. 252–337; Кожолянко Г. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут [навчальний посібник]. Чернівці: Рута, 1998. 111 с.; Українська родина: Родинний і громадський побут / [упоряд. Л. Орел]. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С. 5–68; Українська етнологія: навчальний посібник / за ред. В. К. Борисенко. Київ: Либідь, 2007. – С. 94–121.

⁶ Українська етнологія. – С. 96.

чоловіки. Косили виключно чоловіки»⁷. Другий аспект – перераховується основний реманент – конструкція і деякі технологічні елементи виготовлення знарядь праці, сфери їх використання. Третій – створення предметів побуту: поселення і житло (організація простору, впорядкування хати, хатнє начиння), одяг, приготування їжі з переліком національних страв. Четвертий часом названо «громадський і сімейний побут»⁸, де йдеться про звичаї та обряди, звичаєве право, відносини із громадою. Ймовірно, саме так і має бути в етнографії. Але за всіма переліченими елементами народного буття не відчувається народного життя. Лише поодинокі короткі констатації, як у публікації Валентина Лазуренка та Світлани Крохмаль: «... життя українського селянства споконвіків залишалося важким. Зрештою, то було і не життя, а суцільна боротьба за виживання. Але навіть у тих суворих умовах українці тягнулися до прекрасного, поетичного, пісенного, духовного...»⁹.

Це закономірно, що в українській історіографії історія повсякдення, зокрема жіночого, розробляється не тільки істориками, але й етнографами. Можна назвати праці Олени Боряк¹⁰, Марини

---

⁷ Українська етнологія. – С. 100.

⁸ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. Київ: Наукова думка, 1966. 198 с.; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Київ: Наукова думка, 1966. 133 с.; Курочкін О. В. Традиційна громада і громадський побут українців. *Радянська освіта*. 1990. № 11. С. 37–43; Супруненко В. П. Народини: Витоки нації, символи, вірування, звичаї та побут українців. Запоріжжя: МП Березиня, 1993. 136 с.; Кожолянко Г. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут; Лазуренко В. М., Крохмаль С. С. Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття. Черкаси: «Ваш Дім», 2004. 92 с.

⁹ Лазуренко В. М., Крохмаль С. С. Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття. – С. 5.

¹⁰ Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним: монографія. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2009. 400 с.

Гримич¹¹, Оксани Кісь¹², Олени Кондратюк¹³, Олени Кравець¹⁴, Ірини Петренко¹⁵, Людмили Смоляр¹⁶, Романа Чмелика¹⁷, хоча і в них означені сюжети мають епізодичний характер.

---

¹¹ Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 16–21.

¹² Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – поч. XX ст. *Етнічна історія народів Європи. Спецвипуск. Традиційна етнічна культура слов'ян*. 1999. С. 49–55; Її ж. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) *Етнос. Культура. Нація: Матеріали міжнародної конференції* (м. Дрогобич: ІМФЕ ім. М. Рильського, 1999). С.70–77; Її ж. Особливості ставлення до вдови в українців у XIX – на початку XX ст. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2000. № 17. С. 109–119; Її ж. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття: гендерні аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Львів, 2002. 20 с.; Її ж. Жінка в традиційній українській культурі – друга половина XIX – поч. XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 272 с.

¹³ Кондратюк О. Релігійні явища та трансформації сімейного побуту на Чернігівщині. *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* : зб. ст. /ред. кол. О. Ю. Бріцина, О. О. Васянович, К. А. Литвин, А. В. Ярова. Житомир Видавець О. О. Євенюк 2019. С. 168–182; Її ж. Повсякденне життя сільських родин в усноісторичних свідченнях зі Східного Полісся. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту* /упор. В. Коцан, М. Мегела. Вип. 7. Ужгород, 2020. С. 579–589. Слід зазначити, що названа праця чи не найдетальніше розписує селянський побут з багатьма подробностями стосовно ролі саме жінок у веденні господарства.

¹⁴ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу.

¹⁵ Петренко І. Дослідження шлюбу і сім'ї серед православного населення Російської імперії XVIII – поч. XIX ст. в контексті історії повсякденності (історіографічний огляд праць сучасних зарубіжних і російських науковців). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип.13. С.334–339.

¹⁶ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок II пол. XIX – поч. XX ст. *Смоляр Л. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії*. Одеса: Астропринт, 1998. С. 44–60.

¹⁷ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. 143 с.

Яскраве уявлення про щоденне існування селян можна скласти з творів української художньої літератури, таких як «Кайдашева сім'я» Івана Нечуй-Левицького або «Гіні забутих предків» Михайла Коцюбинського. До речі, М. Коцюбинський був не тільки талановитим письменником. Він провів велику роботу в галузі етнографії, зібрав багатий матеріал про побут і працю сільських трударів і робітників, про що йдеться у розвідці Олени Кравець¹⁸. М. Коцюбинський не написав наукової роботи, але зафіксував багато явищ матеріальної і духовної культури гуцулів, що знайшло яскраве втілення у його романі, який авторка вважає скарбом для дослідників їх життя та побуту. Наприклад, вона наводить уривок з листа до Володимира Гнатюка, де йдеться про вільну любов у гуцулів: «Вільна любов, яка проявляється у тім, що майже всі – з малими виїмками – гуцули не доховують подружньої вірності і поза легальним подружжям знаходять собі любасів і любасок, з якими проводять далеко кращі хвили, як із вінчаним подругом чи подругою»¹⁹. Про подібні речі у «класичних» етнографічних студіях не прийнято було писати.

Етнографи також не акцентували увагу на тому, що в розподілі господарських занять на «чоловічі» і «жіночі» елементарний перелік видів робіт останніх суттєво переважав перші. Якщо підсумувати написане такими авторками, як Марина Гримич²⁰, Олена Кравець²¹, Оксана Кісь²², Людмила Смоляр²³, так до

---

¹⁸ Кравець О. М. М. М. Коцюбинський про народний побут. К.: Видво Академії наук Української РСР, 1963. 66 с.

¹⁹ Там само. – С. 19.

²⁰ Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві – С. 20.

²¹ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. – С. 24.

²² Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. – С. 71; Її ж. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – С. 17; Її ж. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – С. 155–156.

²³ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. – С. 56.

«жіночої справи» відносилися: рільництво: праця на городі, допоміжні роботи в полі (прополювання, спущування ґрунту, сівба, збирання льону і конопель, жнивування і в'язання снопів, заготівля сіна), квітниківство; тваринництво і птахівництво (догляд і годування великої рогатої худоби, свиней і птиці, доїння, стриження овець, догляд домашніх тварин (собака, кіт); переробка сільськогосподарської сировини (віяння зерна, лушення кукурудзи та соняхів, обробка олієвої сировини, а також виготовлення круп, сметани, сиру, масла, соління і квашення овочів, сушення грибів, ягід і плодів), щодення приготування їжі для сім'ї, від випікання хліба до інших страв; промисли і ремесла, насамперед, ткацтво – від вирощування і заготівлі сировини, виготовлення прядива, ниток до ткання полотна, пошиття одягу для всіх членів родини та побутових речей, вишивання, плетення, килимарство, оздоблювальні роботи в хаті; допоміжні господарські заняття – збирання дикорослих ягід, грибів, плодів і рослин, дрібна торгівля; побутові обов'язки: прибирання оселі і подвір'я, прання, миття посуду, миття, білення та мазання хати зовні і зсередини, принесення в дім води і дров, обслуговування і догляд за членами родини, виховання дітей, лікування, господарська магія.

До жіночого реманенту входили: рогач, кочерга, лопата (для хліба), серп, цурка, мотика /сапа, граблі, лопата – для роботи на землі. Для виготовлення одягу – гребінь, веретено, днище, мотило, прядка, кросна, голка. Для прибирання в хаті – віник, жлукт, ночви, рубель, праник та ін. Тільки жінки під час приготування їжі використовували керамічний посуд – горщики, миски, а також боднарські вироби (діжу, відро, ступу тощо).²⁴

До обов'язків чоловіка входили робота в полі, садівництво, виготовлення і лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою (волами і кіньми), «транспортними засобами» (віз

---

²⁴ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 156.

тощо), промисли – мисливство, рибальство, бджільництво, інколи – ремесла (ковальство, шевство, гончарство) Спільно подружжя збирало врожай в полі. Як зазначала Олена Кравець: «Жінка мала допомагати чоловікові в усьому, однак чоловік вважав для себе негожим виконувати якусь жіночу роботу й майже ніколи за неї не брався»²⁵. Дуже нечасто автори згадують про нерівний розподіл у виконання робіт по господарству, у трудовому навантаженні. Зокрема, Олена Кравець пише, що взимку роботи було менше, правда не для всіх: «Жінки і взимку вставали дуже рано, поралися в хаті й по господарству, пряли, ткали, лагодили одяг, шили й вишивали сорочки. Зате чоловіки почували себе вільніше і значно швидше справлялися з своїми обов'язками, більше часу мали для саморозвитку, відпочинку і розваг»²⁶. В аграрному суспільстві історично і культурно сформований цикл передбачав розподіл окремих видів суто сезонних робіт та різне трудове навантаження продовж року із зменшенням їх обсягів у зимовий період. Хоча жіночі повсякденні справи тому і називалися повсякденними, бо вони мали виконуватися у всі пори року – приготування їжі, прибирання, прання, догляд за дітьми і літніми членами родини тощо.

Жіночий робочий день за звичай починався взимку о п'ятій ранку і завершувався (якщо вночі не пряла, ткала, вишивала, готувала святкові страви, розписувала писанки тощо) об одинадцятій. Влітку – від третьої ранку до десятої вечора²⁷. Народне прислів'я висловилося з цього приводу так: «Жіноча робота ніколи не лягає спати». Образ жінки-трудівниці одержав висвітлення у народних піснях і думах, дослідженню яких присвячено

---

²⁵ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. – С. 24.

²⁶ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. – С. 23–24.

²⁷ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок II пол.. XIX – поч. XX ст. С. 56.

студію І. Азарх²⁸. Славнозвісна здатність жінок виконувати одночасно кілька видів роботи відбилася у такій народній пісні:

А жіночкам та нема волі:
У запічку та воркун ворчить,
У колисці ти дитя кричить,
Під порогом та свиня хрючить.
А у печі та горщок біжить.
Дитя каже: «Похитай мене!»
Горщок каже: «Помішай мене!»
Свиня каже: «Погодуй мене!»
Воркун каже: «Поцілуй мене!».²⁹

Певне уявлення про роль жінки у господарстві можна скласти з такого уривка народної пісні, в якій невесела доля самотніх чоловіків протиставляється щасливому життю в сім'ї:

У сусіда хата біла.
Сусід раніше мене сіє,
У сусіда жінка мила,
У сусіда зеленіє,
А у мене ні хатинки,
А у мене не орано,
Нема щастя, нема жінки.
І нічого не сіяно...³⁰

---

²⁸ Азарх І. Образ жінки-трудівниці в українських історичних піснях і думках XVI – першої половини XVII ст. *Український історичний збірник. 2001*. Київ: НАНУ: Інститут історії, 2002. С. 168–177. Щоправда, у названій статті жінка більше розглядається як особа, яка надихає козаків битися із завойовниками або страждає від поневірянь у полоні. Тобто маємо певну невідповідність назви статті її контенту.

²⁹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). С. 157.

³⁰ Родинно-побутові пісні. URL: <https://zno.if.ua/?p=3084>

Варто відзначити, що дослідники неодноразово зверталися до народної творчості з погляду на жіночу долю українську³¹. Можна відзначити особливий ліризм, але й меланхолічність українських пісень, де головною темою є кохання (на яке дівчина має знайти час після важкого робочого дня):

Ніч яка місячна, зоряна, ясна!
Відно, хоч голки збирай.
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай»³²

Людмила Смоляр підвела підсумок: «... селянка-українка працювала значно більше чоловіка, на ній, головним чином, і трималося селянське господарство»³³. Разом із тим Оксана Кісь, попри детальний перелік жіночих обов'язків і робіт, вважає: «...сфера, що перебуває у віданні чоловіка (рільництво, скотарство, промисли) має засадниче значення у селянському господарстві: саме від неї насамперед залежить рівень достатку сім'ї».³⁴

Трудове навантаження жінки залежало від низки обставин, про які пишуть дослідниці. По-перше, від заможності родини: чим більше було господарство, тим більше було роботи³⁵. По-друге, від розміру родини: у розширеній відбувався певний перерозподіл обов'язків. За звичай, приготування їжі, догляд за дітьми брала на себе свекруха, яка розподіляла між невістками

---

³¹ Танцюра Г. Т. Жіноча доля в народних піснях. Х.: Літ. і мистецтво, 1930. 60 с.; Глоба Н. Фольклорно-етнографічний нарис Олександра Боровиковського «Женская доля по малороссийским песням». URL: <https://vuam.org.ua/uk/>

³² Слова Михайла Старицького.

³³ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок II пол. XIX – поч. XX ст. С. 58.

³⁴ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). С. 164.

³⁵ В гірських селах, де не було великих площ сільськогосподарських культур, звичайно, роботи з цим пов'язаної, було менше.

інші види робіт, наприклад, в полі, на городі, біля худоби тощо. У малих сім'ях навантаження на кожного члена зростало, відповідно важче було і господарині. По-третє, невістка опинялася у найгіршому становищі, оскільки мала виконувати накази всіх інших членів родини, коритися не тільки чоловікові, а й свекру та свекрусі, якщо переходила жити до родини чоловіка. По-четверте, мав значення вік жінки, оскільки обов'язки дівчинки, дівчини, жінки і баби, звичайно, відрізнялися. Але всім їм доводилося тяжко працювати. Хоча при виборі подружньої пари серед найголовніших факторів фактор міцного здоров'я був серед перших, його вистачало не надовго. При тому, що середня тривалість життя населення Європи наприкінці ХІХ ст. не перевищувала 40 років, українські селянки вже у тридцять – тридцять п'ять років виглядали старими, бо жіночий організм швидко вичерпував свої фізичні ресурси через важку працю і часті вагітності³⁶.

Вже від народження дівчинки у її соціалізації відбувалося «програмування» майбутньої успішності жінки у двох сферах – господарсько-виробничій і репродуктивній, як це демонструє у своїх публікаціях Оксана Кісь³⁷. О. Кісь і Л. Смоляр показують поступове розширення кола господарських занять підростаючої дівчинки, яка дуже скоро набувала сталий перелік обов'язків, насамперед, у догляді за молодшими дітьми. Як вказує Олена Кравець, дівчат з восьми – дев'яти років віддавали в найми, а потім багатьом з них доводилося йти на заробітки³⁸. Якщо дівчина залишалася у господарстві своїх батьків, то її трудовий

---

³⁶ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). С. 157.

³⁷ Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї ХІХ – поч. ХХ ст.; Її ж. Дівчинка: основи гендерної програми. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). С. 99–107.

³⁸ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. С. 35.

внесок був настільки вагомий, що дуже часто батьки позбавляли її можливості ходити до школи. Якщо іноземні мандрівники раніше дивувалися тому, що багато жінок в Україні вміють читати, писати і знають церковні служби, то за даними перепису населення 1897 р. частка письменних серед жінок складала 8 – 9 % (чоловіків – 26 – 30%)³⁹.

Показовим є поховальне голосіння матері на смерть доньки, яке, серед інших етнографічних матеріалів, наводить О. Кісь:

... Працівнице моя, працівнице!

Хто буде для мене так працювати, як ти працювала...

А хто мені миски поміє,

А до колодязя піде, і попере, і поміє,

І хто мені хату підмете?

Тепер ти померла і я маю сама працювати...»⁴⁰.

Важко було батькам відмовитися від «експлуатації праці своєї доньки», як пише Людмила Смоляр, коли вона входила у вік нареченої⁴¹. Коли мова йде про придане, то в уявленні необхідної з реаліями життя традиційної селянської родини людини може скластися думка, що воно надавалося батьками. Насправді, все необхідне мала приготувати сама дівчина, причому в такій кількості, аби вистачило, по можливості, на все життя. Тому у віці 15 – 19 років (у 20 дівчина вважалася «перестаркуватою» і могла вийти тільки за вдівця) передбачалося, що вона працюватиме на себе, хоча відмовитися від її робочих рук батькам було дуже складно. На відміну від синів, донькам на батьківський спадок розраховувати було нічого, за виключенням тих випадків, коли в сім'ї без спадкоємця. Як вказує Оксана

---

³⁹ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. С. 35.

⁴⁰ Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. URL: <http://kashalot.com/ru/club/post-20288/>

⁴¹ Смоляр Л. Соціально-економічне становище жінок II пол.. XIX – поч. XX ст. С. 54.

Маланчук-Рибак, у селянському середовищі причиною такої «дискримінації» доньок виступало небажання надміру «дробити» землю⁴². Коли в деяких працях стосовно жіночих прав на майно у подружжі пишеться про «материзну» – земельний наділ, який входив до приданого, не ділився між членами сім'ї, а передавався у спадщину по жіночій лінії, то не вказується, що це не було надто поширеною практикою, оскільки землю передавали синам. Але наголошується, що наявність «материзни», якою володіла дружина, мало важливе значення для становища жінки в сім'ї, визначало її певну незалежність⁴³. З іншого боку, та ж О. Маланчук-Рибак, «заради справедливості» визнає, що голова сім'ї в разі смерті дружини розпоряджався цим майном до самої своєї смерті⁴⁴.

Стосовно «вільного» вибору нареченого, то критично налаштовані дослідниці вказують, що на першому місці стояла воля батьків, як, в свою чергу, керувалися насамперед господарським розрахунком. Тому, чим заможніші були родини, тим менше зважували на особистісні прихильності молодих людей (сім'я – насамперед – виробнича ланка). Хоча, визнається тенденція «лібералізації» у цьому відношенні, особливо ближче до кінця XIX ст. і більше серед незаможників. Тоді особисті симпатії мали більше значення, хоча не менш значущими вважалися господарські здібності нареченої.

Суттєву вагу для економічного становища жінок мали майнові фактори, та сама «материзна», розмір приданого, в тому числі і грошовий, часто зароблений працею дівчини в наймах. Жіночим майновим правам у звичаєвому праві приділяється

---

⁴² Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці: Книги XXI. 2006. С. 124.

⁴³ Смоляр Л. Правове становище селянки за звичаєвим правом /Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. С. 29.

⁴⁴ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. С. 125.

увага у всіх працях, присвячених вивченню жіночого статусу. Наголос ставиться на тому, що жінці належало її придане, яким, крім неї, ніхто не міг розпоряджатися⁴⁵. Разом із тим Ярослав Ісаєвич зазначив, що поки існував шлюб, приданим спільно користувалося подружжя⁴⁶, а коли шлюб з тих чи інших причин переставав існувати – через смерть чоловіка або розлучення, то придане мало повертатися жінці. Але, як слушно вказала Оксана Маланчук-Рибак, не варто переоцінювати жіночі майнові права, тим більше у селянському середовищі, бо реальний їх захист був вельми складною для них справою через недостатній рівень освіти, суспільні упередження, затурканість самих жінок⁴⁷. Причому така ситуація зберігалася до початку ХХ ст., а в Західній Україні – протягом усієї першої третини ХХ-го. Далі про права приватної власності не йшлося, бо радянська влада скасувала її як інститут.

З іншого боку, в процесі господарської діяльності, значна частина якої здійснювалася жінкою, у її розпорядженні накопичувалася більша кількість продуктів, аніж у чоловіка. Як зазначає Оксана Кісь, спираючись на розвідки етнографів минулого, надлишок будь-яких продуктів «жіночого» господарства, як то: овочів, молочних продуктів, яєць, продуктів переробки, тканин, одягу тощо, жінка могла продати, обміняти або подарувати, а отримані за це кошти витратити без відома чоловіка на власний розсуд⁴⁸. Чоловік ніколи не втручався у справи жінки, особливо у жіноче господарство, передаючи його повністю на розсуд дружини. Тобто значна роль жінки у господарсько-виробничий

---

⁴⁵ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. С. 31; Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. С. 71

⁴⁶ Ісаєвич Я. Д. Сімейний побут. Становище жінки (XIII – XV ст.; XIV – перша половина XVII ст.). *Історія української культури. В 5 книгах.* Київ: Наукова думка, 2001. Кн. 2. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm>

⁴⁷ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. С. 125–126.

⁴⁸ Кісь О. О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. С. 71.

сфері зумовлювала тенденцію до розвитку «паритетних» та «егалітарних» відносин між чоловіком і жінкою у селянській сім'ї, але при загальному домінуванні патріархального типу культури і соціально-виробничих відносин: останнє слово завжди залишалося за чоловіком, жіночий голос був дорадчим. Чоловік був основним розпорядником майна, аж до того, що через пияцтво міг позбавити родину землі, реманенту, навіть хати.

Оксана Маланчук-Рибак⁴⁹, Оксана Кісь⁵⁰ вважають, що однозначного висновку про визначену паритетність у господарських правах між статями зробити не можна. Разом із тим Оксана Кісь вбачає специфіку патріархальності українців у тому, що при формальному верховенстві чоловічого начала у реаліях сімейного побуту простежується тенденція до визнання особливого місця та ролі жінки у сім'ї, що особливо помітно при крос-культурних зіставленнях⁵¹. Але її остаточний висновок: при пильному погляді на повсякденний побут традиційної української родини неминуче визнання того, що патріархальне за своєю глибинною суттю українське суспільство все ж не давало (та і не могло дати в тих культурно-історичних умовах) жінці усієї повноти громадянських та людських прав⁵².

В цілому ставлення до жінки носило практичний, сьогодні ми б сказали «утилітарний» характер, бо шлюб для селян був потрібний з господарської точки зору. Серед головних критеріїв оцінки дівчини як потенційної дружини перше місце займали її господарські вміння, фізичні якості, стан здоров'я. Визначальною була позиція батьків, які керувалися не повагою до вибору

---

⁴⁹ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст. С. 124.

⁵⁰ Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. С. 18; Її ж. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). С. 163–164.

⁵¹ Кісь О. О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї. С. 74–75.

⁵² Там само. С. 75.

своїх синів чи дочок, а господарсько-майновими міркуваннями. Відповідно відсутність прихильності у подружжі позначалося на стосунках в родині, що часто призводило до чвар і навіть насильства і побутових злочинів. Попри поширене уявлення про особливу «лагідність» українських чоловіків і їхню повагу до своєї «половини», жінка часто зазнавала насильства з боку чоловіка. Чоловік мав право «виховувати» свою дружину, карати її, якщо вона з його погляду поводитися «негідно». І люди ставали на бік чоловіка, казали: «Жінка не бита – як коса не клепана».

Також відомі приказки: «За одну бити дружину двох небитих дають» або «Люби як душу, тряси як грушу». У цих двох приказках відбилось своєрідне ставлення до насильства, притаманне селянському суспільству. Це була звичайна повсякденність, можна сказати буденність: бійки, сварки між сусідами або близькими родичами (сім'я Кайдашів), жорстокі самосуди, в яких брали участь жінки (особливо, якщо думали, що «пороблено» чи то людині, чи то худобі) були вельми розповсюдженими. Що стосується побоїв дружини, то це не вважалося за злочин. Навпаки, якщо чоловік дружину не бив, то він вважався нікчемою: «Ні б'є, ні лає, і ні про що не дбає»⁵³. При чому і громада, і суд, якщо до нього доходило, завжди приймали бік чоловіка⁵⁴. Жінка за визначенням належала чоловікові в якості домогосподарки і сексуального об'єкту. Вторинний статус жінки відтворювався патріархальним порядком, що тягло за собою приниженість, безправність, затурканість жінки-селянки,

---

⁵³ Українські народні приповідки /Впорядкував Олекса Воропай. Лондон, 1952. С. 55. І ще одне, дуже характерне висловлювання: «Ой, Господи, бий того до смерті, в кого жінка хороша і багато грошей».

⁵⁴ Михайлюк О. Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX – початку XX ст. *Українознавчий альманах: спецвипуск*. 2010. Вип. 4. С. 133.

котра потребує постійного контролю і керівництва з боку чоловіка і підлегла йому⁵⁵.

Треба зазначити, що тривалий час в Україні існував інститут розширеної родини, тобто коли кілька генерацій мешкали під одним дахом, або поруч: дід-баба, їхні одружені сини, невістки, їхні діти. Для традиційного суспільства притаманна патріархальна сім'я, як би не намагалися деякі автори писати про одвічний матріархат в Україні⁵⁶. Та на межі XIX – XX ст. модернізація потроху приходиться і до українського села, особливо із розвитком товарно-грошових відносин. Патріархальні засади сімейного побуту слабшають. Посилюється процес дроблення селянських дворів, що призводить до збільшення кількості малих – нуклеарних сімей (нуклеос – з грецької – «ядро», тобто ядро складає подружжя – чоловік і жінка плюс їхні неповнолітні діти, бо повнолітніх відправляли в найми або на заробітки).

На основі численних розвідок Олена Михайлюк демонструє кризу традиційних суспільних відносин на селі: «Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства треба було притягнути до господарства максимум робочих рук, оскільки воно утримувалося саме ручною працею його членів. Вимоги господарювання диктували селянській молоді рано ставати до шлюбу. Висока народжуваність в селі утримувалася не лише консервативними звичаями, але й причинами суто економічного характеру. Трудове селянське господарство без дітей у

---

⁵⁵ Михайлюк О. В. Демографічні процеси в селах України в кінці XIX – на початку XX ст. *Питання аграрної історії України*: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. праць. /редкол. В.В. Іваненко (відп. ред) та ін. Дніпро: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. С. 36.

⁵⁶ Кісь О. Кого оберігає матріархат, або матріархат як чоловічий винахід. *Дзеркало тижня*. 2005. 22 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/kogo_oberigae_bereginya,_abo_matriarhat_yak_c_holovichiy_vinahid.html

робочому віці ніколи не досягало заможності, недостатка робочих рук обмежувала можливості його росту. Більш високим коефіцієнтом народжуваності характеризувалися бідні сім'ї. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того, щоб краще жити потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало площу землі на людину, знижуючи тим самим рівень життя. Наслідком малоземелля і позитивної демографічної динаміки ставав надлишок значної маси робочих рук, аграрне перенаселення. Робочих рук для дрібних наділів землі було більш ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто вдавалися до сторонніх заробітків, тому домашнє господарство і обробка землі лягали на плечі жінок, людей похилого віку, підлітків. Низька рентабельність селянських господарств разом з необхідністю сплати податків робило заробітки на стороні практично немислими. Майже 60% селян з метою змісту господарства шукало додаткових заробітків. Заробітчани, які поверталися в село, ставали силою, яка підточувала патріархальність селянського життя та підривала традиційні господарські устої». ⁵⁷

Принагідно відзначимо, що малоземелля селян України стало тригером переселення на інші землі, особливо за Урал, що набуло масовості у зв'язку з реформами російського прем'єр-міністра Петра Столипіна. За його задумом, аграрну країну слід було модернізувати, зокрема й архаїчне сільське господарство. Земельна реформа 1861 р. не давала змоги привести нові виробничі відносини у сільське господарство, натомість виділення «отрубів» і створення індивідуальних господарств у вигляді хуторів мало відкрити більше можливостей. Але на російських теренах до Уралу це не дуже виходило. Одна з причин – одвічна селянська заздрісність до більш успішного сусіда. Тих, хто

---

⁵⁷ Михайлюк О. В. Демографічні процеси в селах України в кінці XIX – на початку XX ст. С. 38-39.

зажадав «жити краще», нещадно палили, їм ламали реманент, труїли худобу тощо. Це можна розглядати як конфлікт общинності та індивідуалізму. Найбільш активні, можна сказати пасіонарні, особи, впевнені в собі з покладанням на власні сили, вирішили шукати кращої долі за тисячі кілометрів від рідних земель, хоча це було і непросто. Можна згадати епічну психологічну новелу Василя Стефаника «Кам'яний хрест», написану у 1900 р. Це – розповідь про прощання селян-емігрантів з рідною землею (дуже складною в обробці, з низькою врожайністю, що постійно створювала продовольчі нестачі) перед від'їздом до Канади.

Їхали українські селяни, які не витримували поневірян на батьківщині, долали муки серця, але у боротьбі за елементарне виживання і кращу долю для дітей їхали аж до Тихого океану, де утворився так званий Зелений Клин або Закитайщина – територія компактного проживання українців, чії предки виїздили саме на початку ХХ ст.

З Австро-Угорщини, де теж українські селяни знали поневірян, хвиля еміграції спрямувалася за океан – до Канади. Перша імміграція до Канади почалася з того, що канадський міністр внутрішніх справ Артур Сіфтон (1897 – 1903 рр.) розгорнув на західноукраїнських землях агітацію за переселення до своєї країни. Канадський уряд безкоштовно (в російський імперії за реформою 1961 р. землю селяни мали викупати роками за чималі гроші) роздавав іммігрантам землю для заселення канадських степів. Перші українці оселилися в Манітобі, Саскечевані й Альберті, де переважно займалися фермерством. Нині в Канаді – одній з найпотужніших країн стосовно виробництва та експорту сільськогосподарської продукції – прямо кажуть: «Сільське господарство нам створили українці». Цікаво зазначити, що на старовинних світлинах із зображеннями українських переселенців кількісно переважають жінки. До прикладу на фото Буковинської родини в Квебеку по дорозі до

поселення Адна-Стар в Альберті від 1897 р. з семи осіб – п'ять жінок різного віку⁵⁸.

Міграції сільського населення межі століть були одним з проявів модернізаційних процесів, які торкнули так чи інакше всі сторони буття населення тодішньої Російської імперії. У розвідці відомої дослідниці гендерної історії Наталії Земзюліної «Жіноче населення українських земель в умовах революційних трансформацій початку ХХ ст.»⁵⁹ приділено увагу також і сільському жіноцтву. Зокрема наголошується інтенсивність руйнації традиційного патріархального устрою, коли жінка, раніше повністю залежала від чоловіка і його родини (розширеної) набувала іншої соціальної ролі: могла одержувати освіту (хоча дуже і дуже обмежено), ставати законною господинею двору (особливо, коли чоловік був десь інде), могла за необхідності піти працювати до міста, навіть свідчити в суді і її голос поважався. Важливе значення мало прийняття закону від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав успадкування по закону особами жіночої статі і заповіту родових маєтків», за яким майнові права жінок з непривілейованих станів суттєво розширювалися, а стосовно успадкування майна за законом прирівнювалися до прав осіб чоловічої статі, права жінок-спадкоємиць розширювалися, дочки і сини урівнювалися в праві у спадкуванні рухомого і нерухомого майна. Однак мало хто з жінок міг скористатися з нагоди, бо три чверті їх кількості залишалися неписьменними (це при тому, що за домосковських часів іноземці дивувалися високому рівню писемності серед українських жінок).

---

⁵⁸ Українці в Канаді: від першої хвилі імміграції дотепер. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/ukra%D1%97nczi-v-kanadi-vid-persh%D1%97-hvili-immigraczi%D1%97-doteper/>

⁵⁹ Земзюліна Н. І. Жіноче населення українських земель в умовах революційних трансформацій початку ХХ ст. *Селянство, земля і влада в період української революції (1917 – 1921 рр.)*. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2020. С. 40–54.

Історія знає чимало прикладів, коли жінки були серед активних учасників революційних подій. До прикладу, під час Великої Французької революції 1789 р. – похід жінок за хлібом на Версаль спричинив втечу королівської родини і подальшу активізацію революційного процесу. Лютнева революція 1917 р. в Росії почалася з бунтів жіноцтва, яке змучилося в довжелезних чергах за хлібом в голодному і холодному Петрограді. В Австро-Угорщині у 1918 р. мала місце так звана «Бабська революція», про яку написав своє дослідження Олег Павлишин⁶⁰. При чому більше уваги приділено саме селянському жіноцтву. Початок студії – цитата із публікації Степана Витвицького, який, змальовуючи уклад повсякденного життя в найбільшій у Східній Галичині сільській громаді Старі Богородчани, відзначив: «Мож сказати з певною обережністю – що жінці прислужують супроти чоловіка йно права малолітніх дітей, коли говорити про її фактичні права; вона виключена від господарювання власним майном. Чоловік укладає плян господарювання для цілого газдівства, він організовує працю в родині й завідує усіми приходами. Найпаче-ж вихіснує чоловік жінку як силу робучу: вона приневолена робити найбільше й найтяжче. Як газдині дому являє ся жінка підймою цілої родини, що її у великій мірі має завдячити свій добробут і своє без злиднів жите. Як та, що розділює консумцію у родині, жінка виявляє багато практичного й організаційного хисту й велику ошадність у противенстві до свого чоловіка; попри свою приниженість вона деколи організує продукцію; вона вміє марнотратного чоловіка спонукати до ошадності і прихилити для своїх планів чи думок»⁶¹.

Але Перша світова війна, як зазначає Олег Павлишин, кардинально змінила функціональні практики жінки в

---

⁶⁰ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. № 23. С. 150–168.

⁶¹ Цит. за: Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. С. 153.

селянській родині, виробила в ній «найбільше енергії, гарту духа і певності у власні сили, бо поставила її в найневідрадніше становище і навчила її давати собі самі раду».⁶² В умовах відсутності чоловіків, які пішли на фронт, господарювання вдома і в полі перейшло до їхніх дружин. Головним жіночим завданням стало вже не ведення домогосподарства, яким обмежувалися до війни, а найважливішою стала обробка поля. Інакше і старшим, і молодшим загрозувала голодна смерть. Тому жінки взяли на себе чоловічі справи: орання землі, сівбу збіжжя, заготівлю сіна, обмолот зерна, а також рубали дрова і лагодили реманент. При чому саме від сільських жінок залежало прохарчування людно-ності і в селі, і в місті, і в армії. Сучасники малювали таку картину: «Часто запрягались з коровою до плуга, тягнули борони, бо останню конину взяло військо «на підводи». П'ять літ наші жінки самі обсівали поля, годували дітей, віддавали назначену військом кількість збіжжя під реквізицію, своїм чоловікам та синам посилали на фронт торби сухарів. А скільки зневаг, скільки наруги витерпіло наше жіноцтво від переходячих військ?»⁶³ Угорський вояк австрійської армії Ференц Мольнар у своїх спогадах про перебування на фронті 1915 р. поблизу села Горожанка на галицькому Поділлі писав, як селяни з жінками орали поле, водночас росіяни з-за лінії фронту навмисне обстрілювали їх з гармат.⁶⁴ Сумна і показова подробиця, яка свідчить про незмінну сутність російської воєнщини: від зими 2014 р. – обстріли українських ремонтників, які намагалися полагодити зруйновані електромережі чи водогони на територіях Донецької і Луганської областей, а потім і в інших місцях. Після 2022 р. – обстріли людей, які працювали на полях, часто сповнених мін.

Сільські жінки не тільки самовіддано трудилися, але й навіть виявили здатність чинити силовий опір військовим.

---

⁶² Там само. С. 155.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

Показовий приклад заворушення у селі Озірна (галицьке Поділля). Під час відступу російське військове командування наказало забирати всіх чоловіків до п'ятдесятилітнього віку, а також коней і худобу. Місцеві чоловіки втекли і сховалися у криївках та у збіжжі в полях. А жінки зчинили затятий опір російським воякам, коли ті хотіли забрати коней та худобу: «На поміч солдатам прислали кінний відділ. Жінок били нагайками і прикладами крісів, жінки падали, знову зривалися, кидалися на солдатів, дряпали їм очі, кусали руки і зчинили такий вереск, що чути було його на віддалі 5–6 кілометрів. Побачивши се все, команда дала наказ лишити жінок у спокою і віддати їм їхню худобу»⁶⁵. З-поміж фактів участі жінок у силових акціях протистояння владі найбільший резонанс мали селянські заворушення у Раві-Руській та інших повітах Галичини, які дістали назву «Бабська революція»⁶⁶. В статті згадуються й інші події, які підпадають під визначення «Бабська революція». Автор вважає, що вибухи соціального протесту жінок-селянок в деяких повітах Східної Галичини, а також Наддніпрянщини мали стихійний характер і стали проявом своєрідної стратегії виживання селянської родини. А доволі активна позиція сільських жінок у протистоянні з владою виявилася наслідком радикальних змін із жіночим статусом, що принесла війна, а саме – більше рівноправності і самоусвідомлення. Головні чинники: перебирання основної ролі у веденні господарства; отримання від влади компенсаційних виплат за участь чоловіків на військовій службі; можливість самостійно розпоряджатися сімейним бюджетом; юридичні зміни, пов'язані із правом спадковості; розуміння практичної користі від набуття грамотності тощо.

---

⁶⁵ Цит. за: Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. С. 162.

⁶⁶ Там само. Пізніше, під час колективізації в Україні мали непоодинокі «бабські бунти», коли жінки намагалися протидіяти заходам «усуспільнення», точніше експропріації домашньої худоби і реманенту.

Хоча все це додало впевненості у власних силах, проте кардинально свідомість українських селянок не змінилася.

Однак так чи інакше у роки війни сільське суспільство відчуло на собі модернізаційні впливи⁶⁷. Особливо це виявлялося у молодого покоління. «Ці зміни виражалися не настільки в суворій набожності, у меншому схильнні перед традиціями і владою, у більшому занепокоєнні й у меншій прихильності не тільки до землі, але і до самого життя. З появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкненим. Все це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпацтва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондуючого». Те, що ще вчора було винятком, ставало явищем повсякденного життя села. Під впливом цих явищ змінюється ставлення до жінок, зазнають змін стереотипи традиційної поведінки самого жіноцтва. Руйнувався патріархальний побут села, який освячувався релігійними, общинними та сімейними традиціями. Традиційний патріархальний устрій, хоча й вимагав підпорядкування та обмежував свободу, надавав жінці (як й іншим) визначеного статусу та соціального захисту. В умовах модернізації соціальна активність жінок зростала. Жінки певною мірою сприяли поширенню модернізаційних процесів на селі»⁶⁸. Хоча і трансформуючись під впливом новацій, але селянська родина 1920-х років все ще характеризувалася традиційними устоями і нормами, де жінка мала «знати своє місце».

За царських часів, коли існувало кріпосне право, селяни були майже рабами, навіть гірше рабів, адже рабів їх господарі мали годувати, а кріпаки мали годувати себе самі. У 1861 р. українська селянка перетворилася з кріпачки на наймичку.

---

⁶⁷ Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. С. 166-167.

⁶⁸ Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах. Київ: АД «Ін Юре», 2000. Т. 2. Лютий 1917. С. 142.

Після 1917 р. нова влада проголосила «звільнення від експлуатації людини людиною». Як писалося у працях радянських суспільствознавців: «Колгосп став верстовим шляхом для визволення жінки». ⁶⁹ В дійсності радянський колгоспний лад став «другим виданням кріпацтва», де жорстока експлуатація здійснювалася державою, яка буквально тримала руку на горлі селянства. Тому сприяв запроваджений паспортний режим: без паспорта пересування країною було практично неможливим. У 1933 р. селянам і колгоспникам заборонялося видавати паспорти, якщо вони не мали запрошення на роботу до промислових підприємств або новобудов. А тим, хто виїхав на таку роботу, документ видавали тільки на один рік. Автори «Історії українського селянства», уважно прочитавши Статут сільгоспартілі від 1935 р., помітили таку обставину: цей Статут унеможлилював зміну соціального статусу колгоспника та його дітей. Заяву про членство у колгоспі писав господар двору, а його діти автоматично ставали колгоспниками і не могли позбутися такого статусу навіть із досягненням паспортного віку». ⁷⁰

Новий історичний етап відкрило встановлення радянської влади, що призвело до багатьох кардинальних змін у всіх сферах життя для всіх без винятку на всіх територіях, де та влада встановилася. Відомо, що Україна має дуже сприятливі умови для ведення сільського господарства. Здавна багаті врожаї вирощувалися на її землях, які вабили загарбників ближчих і дальніх. Коли розпалася Російська імперія, а більшовикам бракувало сила, аби утримати її всю в своїх руках, легше було погодитися на відокремлення Фінляндії, Латвії, Литви, Естонії, ніж втратити Україну. Бо без українського продовольства годі було сподіватися на перемогу «світової пролетарської революції», не кажучи вже про власне виживання. На одному з засідань більшовицького уряду – Ради

---

⁶⁹ Мішакова О. Радянська жінка в Великій Вітчизняній війні. Київ: Укр. держ. вид-во, 1944. С. 5.

⁷⁰ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. Т. 2 / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2006. С. 211.

народних комісарів – у 1918 р. Володимир Ленін обурено вигукнув: «В Пітері робітники голодують, а товариш Бош⁷¹ повідомляє, що на Україні їдять білий хліб з маслом».⁷² Цей вигук багато чого пояснює в політиці більшовиків стосовно селянства взагалі, і українського зокрема. Проте не все.

Добре відомо: прийшовши до влади, більшовики почали будувати нове суспільство, що їй відповідало і слугувало опорою. Серед найперших завдань плану побудови соціалізму висунули перетворення сільського господарства, що надалі наполегливо і жорстко втілювали в життя. Про наполегливість і результативність у радянській історіографії – сотні праць, серед яких чимало належали перу істориків та економістів України. Про жорстокість у здійсненні плану побудови «найгуманнішого суспільства» у ті часи не згадували.

Радянський лад був проголосили найпередовішим серед всіх знаних в історії людства, проте його матеріальна економічна база не відповідала деклараціям. Її треба було створювати прискореними темпами у відсталій аграрній країні, спустошеній війнами і революціями. Для цього потрібні були не тільки великі кошти, але й велика кількість дешевої робочої сили. Після років війн на теренах колишньої Російської імперії жіноча частка людності значно перевищувала чоловічу. Крім того багато чоловіків з села пішли працювати на промислові підприємства та новобудови промислових гігантів. Жіноцтво залишалося основою робочою силою. Так, статистичні дані показують, що у 1928 р. питома вага жіночої праці в сільському господарстві становила 52,8%, у 1929 – 51 %, у 1931 р. – вже 68,7%.⁷³ Зрозуміло, що жіночий трудовий ресурс мав величезне значення для нової влади.

---

⁷¹ Євгенія Бош – одна з провідних більшовицьких діячок.

⁷² Сайт Служби Безпеки України. URL: <http://www.ssu.gov.ua/sbu/kontrol/uk/publish/article>

⁷³ Лукашевич О. До питання повсякденного життя сільського жіноцтва у 1930- рр. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/48.pdf>

Наталія Земзюліна присвятила кілька своїх наукових статей тому, як радянська влада залучала селянок до виробничої сфери,⁷⁴ активно використовуючи різні інститути соціалізації⁷⁵. Окремо слід відзначити здійснений вченою історіографічний огляд досліджень українських авторів соціально- правового статусу жінки в радянському селі 1920 – 1930-х рр.⁷⁶ Авторка відзначає певні відмінності у висвітленні означеної теми у публікаціях різних періодів. Впродовж 1920 – 1930-х рр. – переважання пропагандистських матеріалів, які демонстрували заслуги радянської влади у «звільненні трудового жіноцтва», не виділяючи селянське. Видання, здебільшого невеликі за обсягом, визначали офіційне бачення місця і ролі жінок у колективному сільському господарстві та громадському житті нового суспільства, розкривалися питання створення нового побуту на селі, підвищення культурно-освітнього рівня тощо⁷⁷. Слід підкреслити, що більшість літератури в той час видавалася російською мовою, тому українських прикладів – набагато менше⁷⁸. Характерними рисами тих видань були агітаційна спрямованість, а також велика кількість статистичних матеріалів

---

⁷⁴ Земзюліна Н. Шляхи залучення селянок до виробничої сфери в перші роки становлення радянської влади. *Історичні записки*. 2009. № 24. С. 103–116; Її ж. Становлення системи захисту прав жінок у процесі їх залучення у суспільне виробництво в СРСР (1920-ті роки). *Український селянин*: Зб. наук. праць. 2014. № 14. С. 182–185.

⁷⁵ Земзюліна Н. Інститути соціалізації селянок у період становлення радянської влади в 20-х рр. ХХ ст. *Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії*: Зб. мат-лів наук.-практ. конф. (м. Київ, 2011 р.). Тернопіль: Програма ООН в Україні, 2011. С. 413–416.

⁷⁶ Земзюліна Н. І. Соціально-правовий статус жінки в радянському селі 1920 –х – 1930-х рр.: історіографічний огляд. *Український селянин*: Зб. наук. праць. 2008. № 11. С. 62–68.

⁷⁷ Там само. С. 62.

⁷⁸ Ходченко П. Селянка в споживчій кооперації. Вид. 2-е, випр. й доп. Харків: Книгоспілка, 1930. 48 с.; Шинкар О. Що дає селянці колгосп. Харків: Книгоспілка, 1930. 41 с.

(стосовно достеменності даних радянської статистики у неупередженого дослідника пізніших часів могли виникнути сумніви: адже добре відомі приписки заради кращих показників, а також складності збирання необхідної інформації з огляду на умови життя країни в цілому і сільської місцевості зокрема).

Висновок, який робить Н. Земзюліна після аналізу радянської політики – аграрної і гендерної – а також публікацій, в які та висвічувалася: «Отже, держава як економічними, так і ідеологічними засобами всіляко намагалась використати жіночий ресурс для досягнення своїх поетапних, першочергових завдань. Про суб'єктивно жіночі інтереси не йшлося, жінка розглядалась під кутом пролетарської ідеології і була не носієм своєї рідної субкультури, берегинею духовності, а борцем-товаришем, який здійснював світову пролетарську революцію».⁷⁹

На загальному піднесено-позитивному тлі не могло бути місця навіть згадуванню тієї страшної ціни, яку сплачувало радянське селянство за нове «вільне життя». А особливо українці. Вони дорого платили за модернізацію відсталої, зруйнованої імперії, яка прагнула перемоги «світової пролетарської революції» із собою на чолі. Для того треба було перейти на новий шабель розвитку – індустріальний. Для індустріалізації країні бракувало необхідного обладнання і фахівців. Також потрібна маса дешевої робочої сили, яка б працювала на ентузіазмі і страху.

І кошти на закупівлю необхідного для здійснення індустріалізації, і робочу силу мало дати село. Однак після того, як селяни отримали землю і послабилися визиски «воєнного комунізму» під час проведення нової економічної політики, виявилось, що більшовикам складно одержати бажане задарма. То вони здійснили перехід від первісної ленінської ідеї про кооперацію сільського господарства до сталінської суцільної

---

⁷⁹ Земзюліна Н. Інститути соціалізації селянок у період становлення радянської влади в 20-х рр. XX ст. С. 416.

колективізації. І в офіційних партійних та державних документах, і в працях радянських суспільствознавців проведення колективізації подавалося виключно як велике революційне дійство на користь самих селян. Оскільки наразі мова йде про українських селянок, можна навести слова «Великого вождя всіх часів і народів» Й. Сталіна: «...коли подумати, що являли собою жінки раніше, за старих часів. Поки жінка була дівчиною, вона вважалася, так сказати, останньою з трудящих. Працювала вона на батька, працювала, не покладаючи рук, і батько ще дорікав: «Я тебе годую». Коли вона ставала замужньою, вона працювала на чоловіка, працювала так, як її примушував працювати чоловік, і чоловік же їй же знову дорікав: «Я тебе годую»... Трудоднями колгосп визволив жінку і зробив її самостійною. Вона тепер працює вже не на батька, поки вона дівчина, не на чоловіка, коли вона замужем, а перш за все на себе працює. Ось це і значить визволення жінки-селянки, це і значить колгоспний лад, який робить жінку трудову рівною всякому чоло-вікові трудовому. Тільки на цій базі, в цих умовах могли з'явитися такі чудові жінки».⁸⁰

Радянські суспільствознавці у своїх працях не могли заперечувати настановам правлячого режиму. У період «великого перелому», особливо у тридцяті роки, у Москві, Харкові та Києві виходить велика кількість брошур і статей, які схвально висвітлюють здійснення колективізації, велику користь її для селянок, переваги для них колгоспного життя.⁸¹ Навряд чи можна назвати ті публікації науковими, вони радше носили пропагандистський характер, бо мали на меті продемонструвати

---

⁸⁰ Сталін Й.В. Промова на прийомі колгоспниць-ударниць керівниками партії та уряду 10 листопада 1935 року. *Сталін Й.В. Твори*. Пер. з рос. вид. Т.4. Київ: Укрполітвидав, 1948. С.76–77.

⁸¹ Кіх М. Жінки – будівниці нового колгоспного життя. Київ: Держполітвидав України, 1947. 16 с.; Луговиківна М. Жінка в колгоспі – велика сила. К.: Держполітвидав України, 1947. 47 с., та ін.

вірність сталінського курсу і життєву необхідність його реалізації заради «інтересів трудящих». Пропагандистська спрямованість переважала над науковістю, яка неможлива без об'єктивності. Реальні протиріччя у становищі селянки-колгоспниці просто не могли демонструватися авторами публікацій через дотримання принципу партійності. Натомість з'являлися брошури, в назвах яких повторювалися слова Й. Сталіна, а зміст яких мав показувати не те, що було насправді, а те, що мало бути, виходячи з настанов партії.⁸² Слід зазначити, що подібний підхід зберігався до останніх років існування СРСР, що виявлюється у деяких російськомовних публікаціях і дисертаціях⁸³.

У повоєнні роки суспільствознавці згадують про участь жінок у відбудові зруйнованого сільського господарства. З'являються публікації, присвячені ударній праці радянських колгоспниць, деякі – за авторством самих героїнь.⁸⁴ В них насамперед наводяться біографічні дані про жінок, підкреслюється їх просте походження з найбідніших та колись

---

⁸² Підкецький В. Жіноча праця в сільському господарстві. *Життя і революція*. 1925. № 10. С. 86–95; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. Харків: Радянський селянин, 1929. 62 с.; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? Харків: Радянський селянин, 1930. 30 с.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. Харків – Київ: Державне видавництво України, 1930. 64 с. та ін.

⁸³ Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): автореф. дис.... канд. ист. наук. Киев, 1990. 19 с. До того часу, як Україна набула державної незалежності, всі дисертації виконувалися російською мовою, а наукові ступені присуджувалися союзною Вищою атестаційною комісією, яка знаходилася у Москві.

⁸⁴ Кіх М. Жінки-будівниці нового колгоспного життя – Львів :Б. в., 1950. 93 с.; Ангеліна П. М. Люди колгоспних ланів / Пер. з рос. І. Майстренка. Київ: Держлітвидав України, 1950. 156 с.; Трудівниці землі київської. Розповідь про славні діла сільських трудівниць столичної області. Київ: Держполітвидав України, 1965. 220 с.

безправних верств сільського населення. Обов'язково наголошується, що вони були звільнені завдяки радянській владі, надихнулися настановами партії Леніна – Сталіна і почали ударно працювати, встановлюючи рекорд за рекордом, що ілюструється значним обсягом цифр і показників. Попереду йшла молодь, яка палко реагувала на партійні заклики будувати нове життя.

Показовий приклад – засновниця руху буряководів-п'ятисотенниць (колгоспниць, які вирощували врожаї по 500 центнерів цукрових буряків з гектару) Марія Демченко. Дівчина народилася у 1912 р., тобто у 1933 р., коли вона виступила з починком виростити і зібрати рекордний врожай цукрових буряків⁸⁵, їй виповнилося 21 рік. У 1934 р. зібрано небачений врожай – 325 центнерів з гектару. У 1935 р. вона пообіцяла Й. Сталіну підвищити показник до 500 центнерів, і підняла показник до 523,7 ц. Газета «Правда» у передовій статті писала: «Марія Демченко зробила для бурякосійних колгоспів те ж саме, що зробив Стаханов для Донбасу. І метод роботи Марії Демченко повинен стати таким же популярним, як стахановський».⁸⁶

Але чи можна співставити реальні витрати праці в обох випадках? У 2009 р. Олександр Абаринов надрукував в поважній українській газеті «День» статтю під промовистою назвою: «Не просто Марія. Трагедія знаменитої «ударниці»».⁸⁷ В статті, зокрема, наводяться дані про те, що становлення Олексія Стаханова як героя першої п'ятирічки сталося за п'ять годин і 45 хвилин – за одну зміну, то у буряківників усе розтяглося в часі: «Вся робота на буряковому полі в ті роки виконувалася вручну, крім оранки, культивування та посіву. Рихлити, проріджувати, копати канали для збору довгоносики, виривати важкі коренеплоди після підкопування, складати докупи, очищати буряки від землі й бадилля,

---

⁸⁵ У 1934 р. середній врожай цукрових буряків в СРСР становив 131 ц/га.

⁸⁶ *Правда*. 1936. 20 жовтня. С.1.

⁸⁷ Абаринов О. Не просто Марія. Трагедія знаменитої «ударниці». *День*. 2009. № 94. URL: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/ne-prosto-mariya>

вантажити на підводи для відвезення на цукровий завод — усе це на бідних дівчачих руках із весни й до осінньої сльоти, дощів і перших холодів... вони вже у лютому збиралися вдосвіта, брали підводи з колгоспу й ходили по дворах: збирали у селян попіл із печей, курячий послід, і, даруйте, лайно з нужників для того, аби навесні, під культивацію, розкидати всю цю гидоту на відведених для ланки ділянках. Після такої каторжної роботи Демченко приходила ввечері додому з червоними очима, тому що якщо ніс від запахів дівчата закривали домотканими хустками, то очі від попелу закрити було нічим. Минуло сто два дні після посівної. Над Старосіллям не пролилося жодної краплини дощу. Вигоріла трава, земля під деревами була посипана мертвим листям. Зеленіло лише бурякове поле: щодня школярі, вишикувавшись ланцюжком, передавали відра з водою з річки Вільшанка, яка також звужилася через засуху і перетворилася на струмок. Марія з дівчатами в цей час замочували в мелясному сиропі рядно, щоб на ніч розкласти його в міжряддях — ворог буряка, довгоносик, ішов на солодке зав'язав. Інакше кажучи, в ті часи зі шкідниками вміло «боротися» тільки НКВД. Антисептицидів не було, Всесоюзна академія сільського господарства до цього ще не дійшла»⁸⁸.

«Герої праці» одержували грошові винагороди та інші блага, наприклад, за простим шахтарем Олексієм Стахановим закріпили особистий автомобіль і персональну ложу в театрі. Радянські джерела писали про те, що комуністична партія та уряд належно оцінили працю ударників, нагородивши їх високими державними відзнаками. Це були ордени, грамоти, червоні знамена, депутатство і запрошення до президій урочистих зборів. Але в радянських джерелах ніколи не згадувалося про те, після президії, знявши ордени і подивившись на почесну грамоту, жінки знову йшли в поле, аби там, зігнувшись, від зорі до зорі вручну прополювати буряки. А як тоді бути із сім'єю,

---

⁸⁸ Абарінов О. Не просто Марія. Трагедія знаменитої «ударниці».

дітьми? Чи будуть вони взагалі? У Марії Демченко з цим не скла-лося: ані чоловіка, ані дітей, ані друзів. Так, її обрали депутатом Верховної Ради СРСР Першого скликання, нагородили орденом Леніна. Її дівчатам з ланки – Ярині Ткаченко, Присьці Савченко та сестрі ланкової – Домасі випала нагорода місячними колгоспними поросятами. Марія закінчила Київський сільськогосподарський інститут, працювала агрономом, але померла на самоті...

З ланкою Марії Демченко змагалася інша ланка молодих дівчат під керівництвом Марини Гнатенко, віком трохи більше двадцяти років. Всі дівчата комсомолки. Молоді люди зазнали на собі масованої пропагандистської обробки, на що партія і її вірний помічник – комсомол спрямовували значні сили. Ось як говорила про себе Марина: «Дочка бідняка, ким я могла бути в старій, дореволюційній Росії? Тільки наймичкою, забитою злид-нями і безправністю. Своє свідоме життя почала я в колгоспі. Тепер я науковий працівник, нагороджена орденом Леніна і орденом Червоної Зірки, і говорю про це, не боячись нарікань у відсутності скромності. Бо моя особиста доля не виняток, не наслідок випадкової удачі. Таких, як я, в нашій країні тисячі. Без радянської влади, без керованої великим Сталіним партії більшовиків, без Сталінської Конституції, яка стоїть на захисті на-ших прав і інтересів, нічого б ми в житті не добилися».⁸⁹ Сучас-ний соціолог сказав би, що життя М. Гнатенко та інших героїнь праці є прикладом вертикальної соціальної мобільності, яка неможливої за часів царизму. Подібні життєві історії стали втіленням історії Попелюшки в радянському варіанті. Але скіль-ки було таких стахановців і п'ятисотенниць, які мали слугувати вітриною переваг соціалістичного ладу? І не тільки.

Ніколи офіційно не визнавалося, що для простих трудів-ників збільшення норми виробітку не супроводжувалося збіль-шенням заробітної плати, тобто приховувалася посилена

---

⁸⁹ Цит. за: Луговиківна М. Вказ. праця. С. 8.

експлуатація праці. За гучними гаслами «праці на себе» стояла елементарна експлуатація на користь держави. Робота колгоспників в ті часи оплачувалася суто символічно, якщо взагалі оплачувалася. Адже за один трудовдень давали по 50-100 грамів зерна і по 3 – 4 копійки.⁹⁰ Скільки поставити виконаних трудовднів, вирішували наглядачі – ланкові і бригадири. За невиконання обов'язкової норми трудовднів передбачалася висилка за межі України як «нетрудового елемента». Навіть у 1940 р., одному з найбільш сприятливих для сільського господарства років, грошова оплата колгоспника на постійних роботах, хто мав максимальну кількість трудовднів, становила 50 карбованців, а з доданням натуроплати – трохи більше 100 карбованців на місяць. На той час у містах середньомісячна заробітна плата робітників і службовців складала в середньому 330 карбованців. Навіть таких грошей ледь вистачало на задоволення мінімальних життєвих потреб сім'ї.⁹¹

Після трудових звитяг Марії Демченко і Марини Гнатенко, яка відстала лише на 12 центнерів, але також стала п'ятисотенницею, всім колгоспам Радянського Союзу, які вирощували цукрові буряки, запропонували новий взірєць для наслідування і «рекомендували» перевищувати високий показник. Можна зрозуміти «радість» тих, кому це наполегливо пропонувалося зробити. За будь-яке висловлювання незадоволення – тавро «контрреволюціонера», причому донести в органи НКВС могли односельці. Логіка влади полягала у посиленні експлуатації через героїзацію трудових звитяг «простих трударів»: якщо дівчата у свої молоді літа можуть досягти таких високих результатів, а ти ні, то хто тоді? «Саботажник», «ворог», «контра»?

Взагалі, доля української селянки у всі часи була тяжкою. З приходом радянської влади її тягарі, попри запевнення про

---

⁹⁰ Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина III: 1917 – 2003. URL: <http://www-history.univer.kharkov.ua/old/elibrary/kalinichenko>

⁹¹ Калініченко В. В., Рибалка І. К.

«звільнення» тільки збільшилися. Адже крім домашнього господарства треба було займатися колгоспним і радгоспним.

Жіночій праці в колгоспах радянської України у 1930-х роках присвятила свою розвідку від 2014 р. Олена Новікова.⁹² Спираючись на архівні матеріали, які раніше не використовувалися, періодичні видання 1930-х рр., свідчення сучасниць, авторка висвітлює процес залучення сільського жіноцтва до колгоспного виробництва, роблячи акцент на його поступовості. Спочатку залучення жіночої праці не носило масового характеру, хоча кількість жінок у колгоспах не була меншою, ніж чоловіча. За повідомленнями спеціального періодичного журналу «Селянка України»⁹³, жінки здебільшого працювали лише у тій галузі господарства, що традиційно називалася «бабською справою» – на тваринницьких фермах, займалися птахівництвом, городництвом, приготуванням їжі у громадських їдальнях тощо⁹⁴. Нерідко жіноча праця використовувалася у колгоспному виробництві як тимчасова, для сезонних робіт. Жінок нечасто ознайомлювали з виробничими завданнями й колгоспними планами, не запрошували на виробничі наради або навіть позбавляли вирішального голосу (попри декларації радянської влади про рівноправність статей). Однак, як пише авторка статті⁹⁵, ситуація починає кардинально змінюватися з часу прийняття Радою народних комісарів УСРР та Центрального Комітету

---

⁹² Новікова О. Жіноча праця в колгоспах радянської України 1930х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 1(2). С. 42–45.

⁹³ Історіографічний аналіз жіночих видань радянської доби міститься у студії Ольги Лабур «Масові жіночі видання «Комунарка України» та «Селянка України»: джерелознавчий аспект. Гуржівські історичні читання. 2012. Вип. 5. С. 91–93.

⁹⁴ Пилацька О. 8 березня – день обов'язків. *Селянка України*. 1930. № 4. С. 2–3.

⁹⁵ Новікова О. Жіноча праця в колгоспах радянської України 1930х рр. С. 43.

Комуністичної партії (більшовиків) України постанов «Про організацію праці в колгоспах, про постійну рілльничу виробничу бригаду, відрядність, норми виробітку й розцінки та облік» від 26 січня 1932 р. та «Тимчасових правил трудового розпорядку в колгоспах» від 8 квітня 1933 р. Формально вони призначалися для посилення дисципліни в колгоспах, але насправді впроваджувалася командно-адміністративна система господарювання.

Документи зобов'язували усіх колгоспників брати особисту участь у колгоспному виробництві продовж усього року, передбачали дисциплінарну відповідальність колгоспників за невихід на роботу чи то відмову від неї без поважних причин. Сезонні й тимчасові роботи перетворювалися на обов'язкові, затвержені виробничим річним планом. При чому, якщо працезданий член колгоспу без поважних причин декілька разів не виходив на роботу, його могли притягнути до роботи в примусовому порядку. Спираючись на архівні документи, Олена Новікова акцентує жорстокість покарань порушників трудової дисципліни, в яких проглядає методика Голодоморів, а саме: колгоспне керівництво позбавляло людей права користуватися присадибною ділянкою. Будинки порушників спеціально оборювали плугом, знищуючи усю насажену городину, а це тягло за собою нестачі і голод. Представники колгоспного активу брутально втручалися у ведення селянського господарства: доходило до того, що у хаті порушника трудової дисципліни заливали піч водою, або силою примушували працювати у нічну добу.⁹⁶ У 1939 р. дійшло до того, що за постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», чітко зафіксували обов'язковий мінімум трудоднів від 60 до 100 на рік. Усі, хто виробляв упродовж року менше, вважалися такими, що вибули з колгоспу

---

⁹⁶ Там само.

і втрачали статус колгоспника (тобто позбавлялися присадибних ділянок – чи не найголовнішого джерела існування селянської родини).⁹⁷

Крім того колгоспники піддавалися й іншим визискам, які прикривалися ідейно-політичними гаслами під час колгоспних зборів, мітингів, лекцій. Традиційними темами були збирання коштів на різноманітні заходи, наприклад будівництво літаків, дирижаблів та підводних човнів. Найпопулярнішою формою вилучення коштів у трудового народу на здійснення індустріалізації і зміцнення обороноздатності Радянського Союзу стало поширення серед громадян облігацій державної позики. Нав'язування облігацій на все життя закарбувалося у пам'яті українських селян. У розвідці Олексія Лукашевича наводиться приклад з загальних зборів колгоспників сільськогосподарської артілі ім. Леніна, що на Гайсинщині. Одноголосно було ухвалено передплатити позику не менше, ніж на 20 трудоднів. Члени правління та бригадири – 40 трудоднів. Деякі колгоспники передплачували позику на 40–50 трудоднів. З одноосібників збирали гроші в примусовому порядку⁹⁸. Відмова від купівлі облігацій державної позики тягла за собою негативні наслідки: селянин потрапляв під контроль Народного комісаріату внутрішніх справ та сільської ради, а потім міг підпасти під репресії як «несвідомий елемент» із конфіскацією майна і висилкою з місця проживання.

У 1935 р. прийнято новий «Примірний статут сільськогосподарської артілі», який мав посилити залучення жінок до процесу виробничої діяльності колгоспів, тобто використання жіночої праці передбачалося не тільки на сезонних роботах, але й на всіх постійних роботах впродовж року. І це при тому, що робота у домашньому господарстві з жіночих плечей не знімалася.

---

⁹⁷ Чирва Є. Чесно працювати в колгоспах. Колгоспниця України. 1940. № 23–24. С. 22–23.

⁹⁸ Лукашевич О. До питання повсякденного життя сільського жіноцтва у 1930- рр.

Чисельність зайнятих жінок у колгоспній роботі збільшувалося рік у рік, сягнувши напередодні війни показника 4,5 млн. осіб.⁹⁹

В аграрній політиці комуністичної партії виявлялася мета ствердження своєї влади, побудови нового ладу як її основи. Після скинення царату, повалення дворянства і буржуазії, найголовнішим ворогом радянська влада проголосила дрібну буржуазію, яка, за словами пролетарського вождя, породжує капіталізм щоденно, щогодинно у масовому масштабі: адже немає такого дрібного хазяйчика, який не мріяв би стати великим хазяїном. При тому, що російське селянство мало більшу схильність до общинності, ніж українське, селянин-одноосібник здавався небажаною фігурою для нової влади. Після того, як він одержав землю, його складніше було підпорядкувати, змусити за безцінь або навіть задарма віддавати хліб. Український же селянин відзначався індивідуалізмом і заощадливістю, за що його ненавиділи більшовики і висміювали радянські анекдоти.

Крім того селянство у будь-якого народу є носієм його етнічного коду, фольклору, культури, тобто сама національна самоідентифікація визначалася насамперед цією верствою населення, а не городянами, більш схильними до космополітизму, особливо у новітні часи. Більшовики ж проголосили в якості провідного принципу пролетарський інтернаціоналізм, тобто згуртування всіх націй і народностей без етнічних відмінностей в єдиній боротьбі за комунізм (щоправда, під керівництвом Москви). При тому, що дві тенденції в національному питанні висувалися в якості провідних, а саме: всебічний розквіт націй та їх зближення, – друга на практиці розбудови нового суспільства домінувала. Все, що заважало її реалізації, мало бути усунене. Особливу ненависть у більшовицького керівництва викликали «вперті хохли», як їх називав «батько народів» Йосип Сталін.

---

⁹⁹ Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства /Відп. ред. М.М. Підтиченко та ін. Київ: Політвидав України, 1971. С. 100.

Більшовики проголосили встановлення найпередовішого в історії людства суспільного ладу. Проте виявилася невідповідність між ним та наявною матеріально-технічною базою, що треба було якнайшвидше подолати. Добре відомі джерела, які використовувалися для створення матеріально-технічної бази нового ладу. Серед них – масова закупівля необхідного обладнання за кордоном, за що платили здебільшого продукцією сільського господарства.¹⁰⁰ Звичайно, на першому місці стояла необхідність елементарного забезпечення продовольством жителів міст – робітників, які мусили працювати на промислових підприємствах, службовців, які мали забезпечувати функціонування державного апарату, військових і силовиків, призначення яких полягало у триманні у покорі «звільнені маси трудящих» тощо. І, ясна річ, партійців, лави яких постійно збільшувалися, і які користувалися певними привілеями продовольчому забезпеченні.

Для того, щоби підкорити своїй владі величезну масу селянства і полегшити справу вилучення у нього продовольства, було здійснено колективізацію сільського господарства. Немає потреби детально зупинятися на тому, що радянська історіографія подавала колективізацію в цілому виключно у позитивному світлі. Це стосується і залучення у цю справу жіноцтва. Значний масив публікацій припадає на початок 1930-х років, причому не тільки в Російській Федерації, але й в Україні¹⁰¹. Загальна ідея офіційних документів: «Дайош!». Загальна тональність суспільствознавчих праць: радісне: «Єсть!» Навіть коли з початком

---

¹⁰⁰ Про це не прийнято було писати, але зіставлення дат Голодомору і виходу провідних капіталістичних країн з Великої депресії співпало – 1933 рік. Адже промислові підприємства в США, Німеччині, інших країнах одержали замовлення, економіка пожвавилася, безробіття зменшилося тощо. Можливо, це пояснює тривале небажання іноземців визнавати Голодомор 1932 – 1933 рр. по всіх його наслідках, зокрема, як геноцид українського народу.

¹⁰¹ Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? Харків: Б.в., 1930 30с.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. Харків-Київ: Б.в., 1930. 62с.; Зеленська К. Жіноча праця в колгоспі. *Колгоспний активіст*. 1934. № 5. С. 18–19.

перебудови у російській історіографії, особливо у публіцистичних працях, з'явилися нотки сумнівів, автори в Україні продовжували лінію, яка затвердилася раніше¹⁰².

Тільки починаючи з 1990-го р. стали з'являтися дослідження, в яких суспільствознавці подавали об'єктивне висвітлення процесів колективізації в Україні, тих настроїв, які вони породжували. Заслуговеє на увагу праця Наталії Бем «Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.)»¹⁰³. У роботі здійснено аналіз та комплексну характеристику політичних настроїв різних прошарків українського селянства того часу. Простежується вплив сталінської лінії на політичну атмосферу в українському селі, співвідношення між прихильниками державного аграрного курсу і селянами, які чинили опір сталінській колективізації. Авторка підкреслює, що насильницька колективізація мала наслідком перехід загальної маси українського селянства в опозицію до влади. Характеризуючи домінуючі прояви протестної поведінки, Н. Бем висвітлює особливості сприйняття жіночим населенням політичних та економічних перетворень.

Спеціальним дослідженням становища і настроїв сільських жінок в Україні за умов підготовки і проведення колективізації наприкінці 1920 – на початку 1930-х років є дисертація Олени Сапицької «Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення суцільної колективізації (1928 – сер. 1933)»¹⁰⁴. В ній

---

¹⁰² Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки).

¹⁰³ Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 18 с.

¹⁰⁴ Сапицька О.М. Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення суцільної колективізації (1928 – сер. 1933) : ...дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 199 с.

висвітлюються різні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміна їх місця та ролі у суспільстві протягом 1928 – першої половини 1933 рр., визначаються механізми входження селянок до суспільно-політичної, економічної та соціальної сфер життя за умов докорінної трансформації сільськогосподарського виробництва. В роботі розглядаються напрямки і обсяги використання праці сільських жінок, а також зміни їхнього соціального статусу. Особлива увага приділяється настроям українських селянок, простежується динаміка зростання та форми їхньої суспільно-політичної активності. Дослідниця, можливо, досягла найбільших успіхів серед тих нечисленних науковців, які вивчають участь жіноцтва України у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації.

Серед інших сюжетів, які висвітлювала дослідниця, є сюжет про «Бабські бунти» – повстання жінок, своєрідну форму того опору. Жінки особливо активно виступали проти усупільнення господарств, бо саме те господарство забезпечувало виживання їхніх родин. За радянських часів про той феномен майже не писали. Виключення – роман російського письменника Михайла Шолохова «Піднята цілина», у якому події розгортаються у 1930 р. на Дону. На українських теренах «Бабські бунти» набули не аби якого поширення. Хоча зазвичай жінки були досить пасивною частиною земельної громади, але в ході колективізації, розуміючи, що скоро нічим буде годувати дітей, намагалися не допустити того.

Досліджуючи це явище, один з найвидатніших інтелектуалів ХХ ст. англійський історик і громадський діяч Роберт Конквест у своїй книзі «Жнива скорботи»¹⁰⁵ вказує в якості однієї з причин, чому жінки були так вороже налаштовані до колгоспів те, що «вони традиційно доглядати сільськогосподарську

---

¹⁰⁵ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор /Пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 382 с.

худобу і «залежали» від своїх корів, оскільки потребували молока для дітей. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало, таким чином, сімейному благополуччю».¹⁰⁶ Автор наводить конкретні факти, які мали місце в Україні, пише про масовість виступів, які одержали назву «волинки», про те, що часом заворушення набували форм збройних повстань. Було вироблено певну тактику: спочатку жінки переходили у наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільської ради та комітету незаможників (переважно односельці) атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок. Подібна тактика спрямовувалася на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і треба сказати, що вона нерідко завершувалася успіхом. Окрім того жінки намагалися організувати, як тепер сказали б, бойкоти: своїм шумом зривали сходи, розпускали різні плітки, подібні тим, що у колгоспах «усуспільнять» жінок, дітей відберуть у батьків тощо. Найголовнішими були вимоги повернення відібраної власності.

У виданій у 2008 р. книзі Геннадія Махоріна «Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр.» наводяться документи і свідчення про «волинку» як форму селянських виступів і вказується, що «переважали жінки (60 – 70%), але очолювали, як правило, чоловіки, що чисельність юрби часто перебільшувала 500 осіб, переважно жінок, що вони часто били «бригади», які намагалися вилучити майно у «куркулів», і повертали речі постраждалим».¹⁰⁷

Навесні 1930 р. Україну сколихнула хвиля антиколгоспних виступів, найчастіше очолюваних жінками. За іронією історії, найбільше людей зібрали стихійні мітинги 8 березня. Жінки, які брали в них участь, вимагали розпуску колгоспів, повернення усуспільненого реманенту, посівного матеріалу та землі. При

---

¹⁰⁶ Там само. С. 76.

¹⁰⁷ Махорін Г. Л. Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр. Житомир: В.Б.Котвицький, 2008. С. 24–25, 81–82.

цьому протестувальниці зобов'язувалися засіяти хліб у повному обсязі та виконувати поставки з існуючих для одноосібників норм. Також від властей вимагалось привезти назад висланих з України куркулів, а також віддати останнім експропрійоване у них майно. Самочинно розбиралося майно, знесене до колгоспів. Серед мітингуючих нерідко зустрічалися і переодягнені в жіноче вбрання чоловіки. Таким чином селяни хотіли вберегтися від можливого застосування проти них каральних заходів з боку НКВС і наступних репресій. У деяких випадках місцева влада спочатку губилася, але потім радянська репресивна машина виконала своє призначення: тисячі учасниць тих заворушень засудили на два-три роки, десятки тисяч депортували з України за Урал.

Вітчизняні історики на підставі численних документів пишуть про те, що українське селянство зятято опиралося колективізації.¹⁰⁸ Ось чому, починаючи з 1931 р. радянська влада запровадила масову депортацію його за Урал. Лише за два місяці 1931 р. депортовано 300 тис. осіб.¹⁰⁹ Хоча «бабські бунти» були досить поширеним явищем в Україні, в історіографії вони не одержали достатнього висвітлення. Окрім зазначеної дисертації Олени Сапицької, праць Роберта Конквеста, названий феномен знайшов своє відображення у розвідках відомої дослідниці з української діаспори Марти Богачевської-Хом'як, виданих у нас пізніше під назвою «Білим по білому: Жінка в громадському житті України (1884 – 1939)».¹¹⁰ У незалежній

---

¹⁰⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / відп. ред. В. Даниленко, упоряд. В. Борисенко, С. Кокін та ін. Служба безпеки України. Київ: Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000», 2008. 685 с.; Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.; Махорін Г. Л. Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр. та ін.

¹⁰⁹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939). Київ: Либідь, 1995. С. 356.

¹¹⁰ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939). К.: Либідь, 1995. 424 с.

Україні до цих подій зверталися у своїх дослідженнях Ярослав Мандрик¹¹¹ і Людмила Стефаненко¹¹².

Як зазначають М. Богачевська-Хом'як¹¹³ і Л. Стефаненко¹¹⁴, після багатьох випадків «бабських революцій» комуністична партія усвідомила важливість «більшовизації селянок». Вже у червні 1929 р. партія провела Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, який закликав жінок сприяти поширенню колгоспів. З цим твердженням можна погодитися тільки частково, оскільки значення залучення жінок до будівництва нового суспільства значно раніше наголошував сам Володимир Ленін. Так у листопаді 1918 р. на Першому Всеросійському з'їзді робітниць пролунали його слова: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі»¹¹⁵. Звичайно, без участі жіноцтва соціалістичний переворот в аграрному секторі також був неможливий. І жіноцтво відчуло на собі його негативи навіть більше, ніж чоловіча стать, бо за тих жорстоких умов несло відповідальність за підростаюче покоління, за елементарне збереження життя.

Хоча виступи селян проти колективізації мали місце не тільки в Україні, проте саме тут вони були найбільш масовими і запеклими. Тому більшовицьке керівництво вдалося до надзвичайних заходів, аби зломити опір супротивників. Це – Голодомор 1932 – 1933 рр. Про цей страшний злочин проти людяності, геноцид українського народу впродовж десятиліть не тільки

---

¹¹¹Мандрик Я. Становище сільських жінок України у 30-ті роки. *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність*. Тези доповідей міжнар. наук.-метод. конф. м. Одеса, 27 – 29 жовтня 1994.– Київ, 1994. С. 98.

¹¹² Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період. *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії і сьогодні*. С. 136.

¹¹³ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939) С. 355.

¹¹⁴ Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період. С. 136.

¹¹⁵ Ленін В.І. Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 37. С. 185.

нічого не писали, про нього навіть не згадували. Мовчали люди, які його пережили, бо розповіді про бузувірства «народної влади» могли кваліфікуватися як «контрреволюційна», «антирадянська», «підривна» пропаганда і часто призводили до репресій аж до фізичного знищення. Пояснення цьому феномену дав відомий в Україні та за її межами психіатр і громадський діяч Семен Глузман у своїй статті із красномовною назвою «Страх на рівні реальної пам'яті».¹¹⁶

Авторка запропонованої до уваги студії, як і багато її колег-істориків, вперше почула про Голодомор 1932 – 1933 р. лише на початку 1990 р., коли в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті імені Тараса Шевченка відбулася лекція виконавчого директора спеціальної комісії Конгресу США з досліджень голоду в Україні Джеймса Мейса. В той же день запитала у своєї матері, яка дитиною пережила ті жахливі часи, чому та нічого ніколи не розповідала, і почула у відповідь: «Якщо б я тобі про це сказала, то де б була я, і де б була ти?»

У тому ж 1990 р. відкрито вийшла друком перша праця про ті події – збірка «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів».¹¹⁷ Це сталося у передостанній рік існування СРСР, коли «перебудова» і «гласність» стирали «білі плями історії», і комуністична партія вже не змогла приховувати безпрецедентний історичний злочин. Зрозуміло, чому не говорили і не писали про нього впродовж десятиліть, адже закономірно постало б питання: як таке могло статися у «найгуманнішій державі звільнених трудящих»? І що то було? Адже сам «вождь народів» Й. Сталін наказав відноситися до голоду як до неіснуючого явища і називав його «харчовими труднощами в ряді колгоспів». Лідер українських комуністів Петро Симоненко наполягав, що

---

¹¹⁶ Глузман С. Страх на рівні реальної пам'яті. *Україна*. 2004. № 34. С.9.

¹¹⁷ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /уклад. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.

голод 1932 – 1933 рр. був «наслідком трагічного збігу об'єктивних і необ'єктивних обставин».¹¹⁸

Про Голодомор 1932 – 1933 рр. до нашого часу і в Україні, і за її межами надруковано десятки тисяч праць різного рівня, кількість яких складно підрахувати. Видаються бібліографічні покажчики¹¹⁹, в яких містяться дані про збірники документів, спогади, наукові публікації. У подібних збірниках можна знайти документи, які показують становище жінки, її ставлення до того, що відбувалося в ті часи. Українські селянки не мирилися, протестували у різний спосіб. Так, у збірці документів і матеріалів «Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933» приміщено низку зразків скарг і заяв, як подавали жінки до різних інстанцій: «Скарга про розкуркулення селянки хутора Плавлі Остапівської сільради Лубенського округу Т. В. Полтавець до ВУЦВКУ. 7 червня 1929 р.», «Скарга селянки Є. Ф. Петренко з міста Хабне на Київщині до Г. І. Петровського про самоуправство місцевих керівників. 3 липня 1930 р.», «Заява селянки Г. Я. Зінченко з села

---

¹¹⁸ Симоненко П. Голод 1932 – 1933 рр. був наслідком трагічного збігу об'єктивних і необ'єктивних обставин. Віче. 2003. № 3. С. 32 – 33.

¹¹⁹ Голодомори в Україні 1932 – 1933 рр.: бібліогр. покажч. / упор. Л.М. Бур'ян, І. Е. Рікун; 2-ге вид. доп. Одеса-Львів: Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Ін-т історії України НАНУ 2001. 656 с.; Голодомор 1932 – 1933 рр. на Україні (До 70-річчя): бібліогр. покажч. /уклад.: О. Г. Люта, Л.О. Смочко. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2004. 148 с.; Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: матеріали до бібліографії документальних публікацій // упоряд: Л. П. Одинока, Л. Ф. Приходько, Р. В. Романовський; Держ. Комітет архівів України; Укр. науково-дослідний ін-т архів. справи та документознавства Київ: Державний комітет архівів України, 2005. 56 с.; Голодомори 1921 – 1922, 1932 – 1933, 1947 років в Україні: бібліогр. покажч. / упоряд. О. М. Сергієнко. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 63 с. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. [Електронний ресурс]: бібліогр. покажч. / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред Одеса: .); ОННБ ім. М. Горького, Інститут історії України НАН України. 2014. 685 с. та ін.

Майданівки Бородянського району до ВУЦВКу про незаконну конфіскацію майна за невиконання хлібозаготівлі. 12 грудня 1931 р.», «Скарга селянки М.А. Вихторової з села Смілого Недригайлівського району на Сумщині до Г. І. Петровського про розкуркулення й виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі. 3 лютого 1932 р.»¹²⁰ та інші.

Жінки зверталися до вищої, як їм здавалося, влади, сподіваючись добитися справедливості. Особливо зворушливими були звернення до «Батечка» – Григорія Івановича Петровського¹²¹, у якому бачили останню надію. Більшість жінок просила їх прийняти, аби вони розповіли, що коїться. Вони простодушно вірили, що «на горі» про лиха невідомо. Але у кожному випадку їхні звернення залишалися без відповіді. Людей продовжували виселяти за невиконання хлібозаготівельних завдань, навіть взимку (скарга М. А. Вихторової підписана 3 лютого).

У вище названій збірці надрукований ще один страшний документ: «Постанова Верховного Суду УСРР про відміну вироку Вінницького облсуду щодо селянки П. А. Якименко, яка вбила сина заради врятування своїх інших голодних дітей. 16 жовтня 1932». Про те, що голод руйнував свідомість і штовхав людей на канібалізм, особливо, коли матері вбивали одних

---

¹²⁰ Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933. Зб. матеріалів і документів / відповід. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 728 с.

¹²¹ Харків'янин, активний діяч більшовицької партії, «всеукраїнський староста», як напівофіційно звали голову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету з 1921 і до 1933 року, керував роботою так званих комнезамів, неконституційних центрів влади на селі, до яких входили тільки лояльні до більшовиків особи, через які проводились колективізація, розкуркулення та здійснення штучного голоду. Виїздив на місця, де на власні очі бачив лихо, навіть випадки канібалізму. Сигналізував у Москву про те, що ситуація загрожує загальною катастрофою. Звертався до Й. Сталіна з проханням надати допомогу, проте у відповідь був звинувачений у «лібералізмі».

дітей, аби дати їсти іншим, можна прочитати в багатьох публікаціях, присвячених тим жахливим часам.¹²² В «Історії українського селянства» говориться про масовість такого явища: було виявлено понад дві с половиною тисячі кримінальних справ канібалів за 1933 рік.¹²³

Крім сухих документів зібрано велику кількість спогадів про ті страшні роки.¹²⁴ В кожній розповіді – трагедія, сповнена

---

¹²² Борисенко В. К. Свіча пам'яті. С. 83; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / відповід. ред. В. Даниленко, упоряд. В. Борисенко. Київ: ВД «Стилос», 2007. С. 102, 112, 549; Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932 – 1933 рр. в Україні. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 269–274.

¹²³ Історія українського селянства. С. 198.

¹²⁴ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.; Український Голокост. 1932 – 1933: свідчення тих, хто вижив в 10 т. / упоряд. Ю. Мицик (керівник проекту) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003 – 2014.

Борисенко В. К. Свіча пам'яті; Розсекречена пам'ять; Великий голод в Україні 1932 – 1933; Капустян Г. Пам'ять 33-го книга молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2008. 596 с.; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Фондація Українського геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ: ВД «Калита», 2009. 936 с.; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932 – 1933 років. Свідчення. Книга друга / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Фондація Українського геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ: ВД «Калита», 2009. 920 с.; «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.; Наум'як П., Наум'як А.-М. Україна, 1933 рік. Голодомор. Шлях української сім'ї. Свідчення очевидців. Харків: Фоліо, 2021. 156 с.; Геноцид української нації 1932 – 1933 / 2022: свідчення / упоряд. О. Стасюк; вступне слово С. Глузман.

жахливих подробиць. До прикладу, із спогадів Клавдії Чепіль: «Нас четверо малих сиділо на печі. Прийшли троє, двоє з них сільські. Перед цим у нас вже все витрусили. Але вони знову почали шукати, що ще не забрали. Шпигали в долівку залізною шпичкою, заглядали у всі закутки. У горняті Іван Чернієнко знайшов пригорщу квасолі. Мати в сльози: «Іване, пожалій. Не забирай останнє у дітей, ти ж наш, сільський, не цей зайда», – вказала на чужого. «Ти, тьотка, потіше, а то ми і тібя конфісуєм, как несознательного елемента, вредителя госзаготовкі», – не дивлячиль в її бік, сказав чужак. «А що ж я дітям даватиму, що сама їстиму?» – залементувала мама. «Ги-ги-ги, – заіржав Іван, – ріж дітей та їж»...¹²⁵ Жінка, яка прочитає цей епізод, здригнеться, бо зрозуміє муку бачити вмираючих від голоду дітей. А ще від того, що ті слова промовив односелець...

В деяких публікаціях наведені слова української селянки Анастасії Кутової: «Першими вмирали чоловіки. Потім діти. В останню чергу помирили жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми». Відомий український історик, який доклав чимало зусиль до вивчення Голодоморів, Станіслав Кульчицький пояснював цю обставину: «У фізичному стані людини є певна грань, після якої психіка відмовляє».¹²⁶ Як зазначали інші історики, серед яких – відома

Переяслав: Домбровська Я. М., 2022. 276 с.; «Я вийшов із смерті...» Голодомор 1932 – 1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк; Ін-т історії України НАН України. Київ: ТОВ Юрка Любченка, 2023. 1876 с. та ін.

Окремо видавалися збірники свідчень про Голодомор по областях – Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Луганській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській та ін. А також публікувалися спогади окремих осіб – свідків тих подій.

¹²⁵ Сайт Народної екологічної партії. URL: <http://www.nep.org.ua/index.php?go>

¹²⁶ Кульчицький С. В. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. С. 98.

розробниця жіночих студій Валентина Борисенко, це мало далекосяжні соціально-психологічні наслідки для народу, який пережив лихоліття.¹²⁷ Серед тих, хто вижив тоді, більшість – жіноцтво. Тому і в збірках спогадів про Голодомор переважаючу більшість респондентів становлять жінки. Це зумовлюється особливостями демографічних процесів, що мали і мають місце на теренах України впродовж тривалого часу, і на які сильно впливають репресії та війни. До того ж середня тривалість життя жінок взагалі більша, ніж у чоловіків. Тому не дивно, що у складі населення України жіноча стать кількісно завжди перевищувала половину людності. Але роль жіноцтва України у суспільному житті не можна назвати достатньо висвітленою у вітчизняній історіографії.

Свій внесок у тему «Українське жіноцтво часів Голодомору 1932 – 1933 р.» зробила чи не активніша дослідниця в галузі жіночих студій Оксана Кісь¹²⁸. При чому варто відзначити, що вчена публікує свої праці не тільки українською мовою, що значно розширює читацьку аудиторію.¹²⁹ Так, у міжнародному часописі з гендерної історії у 2012 р. вона надрукувала статтю, присвячену жіночому досвіду Голодомору 1932 – 1933 рр., що

---

¹²⁷ Борисенко В. Свіча пам'яті. С. 49. Слід зазначити, що темою морально-психологічних наслідків Голодомору 1932 – 1933 рр. цікавилися й інші дослідники, що одержало висвітлення у спеціальній розвідці Наталії Мехеди під назвою «Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932 – 1933 років». URL: http://old.memorialholodomor.org.ua/storage/files/2018-05-02/zbirka_32_ch2.pdf

¹²⁸ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод, джерело*: 36 наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен.; Українська асоціація усної історії, Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191.

¹²⁹ Oksana Kis. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor 1932 – 1933/ *ASPASIA. International Yearbook of Central, Eastern and Southern Women's and Gender History*. Vol.7.2012. P.42–67.

продовжило розвідки на відповідну тему, які були розпочаті раніше¹³⁰, хоча і не так ґрунтовно, як це зробила названа авторка.

Стосовно теми, що наразі розглядається, варто відзначити дисертаційне дослідження історикині Альони Булгакової «Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932 – 1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти»¹³¹, яке супроводжувалося низкою наукових публікацій.¹³² На широкому колі

---

¹³⁰ Медвідь П. 1933 рік очима матері. *Урядовий кур'єр*. 2003. 6 лютого. С. 5.

¹³¹ Булгакова А. В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932 – 1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 204 с.

¹³² Булгакова А. В. Спогади очевидців про економічне становище селянок України в умовах колективізації сільського господарства і голодомору 1932 – 1933 рр. *Сторінки історії*: Зб. наук. праць. 2009. Вип. 28. С. 172–180; Її ж. Становище української селянки часів Голодомору 1932 – 1933 рр.: історіографічний аналіз. *Вісник ДАКККиМ: Наук. журн.* 2009. № 4. С. 111– 114; Її ж. Відображення стану матеріального забезпечення жіноцтва України часів голодомору 1932 – 1933 рр. у спогадах очевидців. Матеріали ІІ Волинська міжнар. іст.-краєзн. конф.: матеріали (м. Житомир, 2 – 3 жовтня 2009 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 79–81; Її ж. Залучення жінок до сільського господарства в кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. як суттєва зміна у повсякденні селянського населення України. *Історія повсякденності: теорія і практика*: матеріали всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 14 – 15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 140–142; Її ж. Купівельна спроможність української селянки часів Голодомору 1932 – 1933 рр. *Проблеми історії та історіографії України*: програма і матеріали наук.-практ. конф. Київ: Науковий світ, 2010. С. 26 – 28; Її ж. Офіційні звернення селянок України до вищого партійного керівництва як один з методів боротьби проти розкуркулення. *Актуальні питання вітчизняної та світової історії*: з матеріалів всеукр. нНаук. конф. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. С. 91–92; Її ж. Життя та діяльність жінок-освітян України часів голодомору 1932 – 1933 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2011. Вип. 105. С. 4–7; Її ж. Залучення українських колгоспниць в інститути партійно-радянського керівництва СРСР наприкінці 1920 –х – на початку 1930-х рр. *Гілея*. 2014. Вип. 89. С. 55–58;

історичних джерел було досліджено особливості життя та діяльності представниць різних суспільних прошарків українського села в умовах того політичного, економічного, соціального і духовного становища в Українській Соціалістичній Радянській Республіці, що склалося внаслідок проведення цілеспрямованої політики радянської влади, що призвело до Великого Голоду 1932 – 1933 рр. До історичного аналізу залучено законодавчі, директивні документи органів радянської влади та комуністичної партії, статистичні джерела, які репрезентували державну політику щодо селянства взагалі, і жіночої його частини, а також документи звітного та карально-репресивного характеру, матеріали періодичної преси, спогади очевидців, у яких зафіксовано реакцію населення на втілення тієї політики. У працях А. Булгакової домінуюче місце займають визначення місця і ролі українських селянок у соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесах, які мали місце на території радянської України, а також у розширенні мережі партійних і комсомольських структур, у проведенні колективізації та розкуркуленні, насадженні атеїзму тощо.

У дисертації значна увага приділена дослідженню долі окремих жінок, які мешкали у сільській місцевості тодішньої радянської України у 1932 – 1933 рр. В екстремальних умовах Голодомору жінка виявляла всі свої сили у боротьбі за існування своєї родини. Але історичні обставини склалися таким чином, що реформатором сталих традицій жіночого життя і діяльності виступила потужна сила – радянська держава, радше партія-держава (party-state). В результаті її політики сталася соціально-демографічна катастрофа, що породила образ жінки-мучениці,

---

Її ж. Історичні джерела про соціально-економічний та духовний аспекти становища жіноцтва українського села часів голодомору 1932 – 1933 рр. П'ятнадцять джерелознавчі читання, присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки: матеріали всеукр. наук. конф. 4 листопада 2014 р. КНУ. Київ, 2014. С. 88–90.

яка втратила батьків, чоловіка, дітей, релігію предків. І після усього цього вона мала піклуватися про дітей, які вижили, думати про власне існування у тому суспільстві, що склалося і яке докорінно змінилося. В ньому створювався новий соціальний прошарок – колгоспників, де у пошані стали «жінки-ударниці», «жінки-активістки», «жінки-депутатки», «жінки-керівнички». Історія життя і звичаї таких жінок стала предметом досліджень радянських авторів, а з розпадом СРСР їх публікації стали матеріалами для історіографічних досліджень.

Окремо слід сказати, що з'явилися публікації, які намагалися зрозуміти феномен українських призвідниць Голодомору¹³³. Цікавою є розвідка Дар'ї Маттінглі, яка викладає радянську історію в Кембриджському університеті. Вона принципово відрізняється від підходів вітчизняних істориків, студії яких мають багато спільного, уникаючи аналізувати роль жіноцтва у здійсненні заходів організації і здійснення штучного голоду, насправді терору голодом і фізичного знищення своїх земляків. Авторка використовує новітню методологію досліджень призвідців масового насильства і геноцидів, показує, ким були ті призвідниці, а також аналізує різноманітність їхніх ролей: комуністок, комнезамівок, уповноважених, активісток-колгоспниць, вчительок, учасниць буксирних бригад, а також інформаторок. Про останніх істориків пише: «Деякі ставали інформаторками, підтримували своїх чоловіків або підбурювали до насильства інших. Тому кількість жінок, які тим чи іншим чином стали призвідницями Голодомору, набагато більша, ніж може видатися на перший погляд. Так, роль інформаторки дуже важко переоцінити – інколи донос на сусідів означав неминучу смерть, або був ціною життя для інформаторів. Після доленосного

---

¹³³ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Україна Модерна*. 20.09.2018. URL: <https://uamoderna.com/md/mattingley-women-in-kolkhoz/>

рішення ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., коли інформатори могли розраховувати на 15% від знайденого продовольства, мотивація більшості інформаторів стає очевидною. Деякі селяни доповідали про приховане майно інших з корисливих міркувань – задля власного збагачення, а не лише виживання. Також відомі випадки, коли інформатори шантажували жертв, пропонує тим поділитися з ними прихованим і, таким чином, уникнути викриття. У такому випадку інформаторка могла розраховувати на більшу частку прихованого, ніж 15%».¹³⁴

Д. Маттінглі змальовує портрети реальних осіб, аналізує масиви даних, проводить уважне спостереження, робить узагальнюючі висновки, виявляючи глибинні процеси, які змінювали гендерні ролі в радянському суспільстві в цілому, на селі зокрема. Вона вказує на те, що ролі, які виконували жінки – призвідниці Голодомору, зумовлювалися радянським гендером, коли допомагали чоловікам шукати і відбирати заховане продовольство. При чому жінки перебували на найнижчому щаблі піраміди виконавців масового насильства, а комуністки у районному керівництві отримували меншу зарплату, ніж колеги-чоловіки (це при тому, що радянська влада проголосила рівні права обох статей). Однак нові можливості участі у політичному житті країни, подальшого навчання і кращого працевлаштування заохочували жінок до участі в кампаніях. Такими були «соціальні ліфти» для тодішніх Попелюшок.

Здійснивши інституційний аналіз учасниць здійснення Голодомору 1932 – 1933 рр. вчена вказує на неможливість виокремити якийсь характерний тип жінок-призвідниць, які відрізнялися віком, сімейним станом, освітнім рівнем тощо. Так само, як неможливо виокремити спільну мотивацію участі, бо були і розрахунки на власну вигоду – збагачення, посада, партійний квиток або зведення давніх рахунків. Хтось діяв через

---

¹³⁴ Там само.

переконання, або схильність до жорстокості, або через конформізм. Та найбільше, можливо, діяв страх. Тобто жінки брали участь в здійсненні пекельних акцій з тих самих причин, що й чоловіки. Хоча жіноцтва серед тих катів було менше, проте недооцінювати їхню роль у цій трагедії неможливо. Також неможливо недооцінювати ті страшні наслідки для морально-психологічного стану суспільства, які мали голодомори.

Як слушно зазначає Л. Стефаненко: «Боротьба партії проти українського села в кінці 20-х – на початку 30-х років знищила основу українського села – одноосібне господарство та українську селянку з властивим для неї внутрішнім світом, самоповагою, господарською самостійністю. Українська селянка перетворилась у колгоспницю, яка не дивлячись на недавнє трагічне минуле важкою працею обробляла вже колгоспні лани».¹³⁵

Взагалі можна сказати: при тому, що в радянській історіографії жіноцтво посідало певне місце, але селянки були представлені мало. Як зазначила Л. Стефаненко стосовно того, чому проблемам зайнятості сільських жінок, їхнього побуту у публікаціях приділено щонайменше уваги: «Це пов'язано з методологічним підходом, що склався в радянській історичній науці, згідно якого головна увага у дослідженнях приділялася тим сторонам життя, які підтверджували успіхи соціалістичного ладу. Тому історичні дослідження висвітлюють діяльність жінок-робітниць, їх залучення до виробництва, громадсько-політичної діяльності. Життя українських селянок до цих пір залишається у тіні історії і потребує детального аналізу».¹³⁶ Хоча ці слова були написані чверть століття тому, вони не втратили актуальності.

За радянських часів неможливо було визнати те, про що в наш час пишуть економісти та історики. Вони зазначають, що українське село упродовж усього існування тоталітаризму –

---

¹³⁵ Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період. С. 136.

¹³⁶ Там само. С. 130–131.

найменш захищене від тотального пограбування, постійного визискування, що подавалося як «звільнення» і «праця на себе», а насправді загрожувало фізичному існуванню. Аграрна сфера, постійно перебуваючи у тяжкому стані, виступала в якості донора для загальноекономічного розвитку СРСР. Можна сказати, що радянська індустріалізація відбувалася за рахунок аграрної сфери, на основі жорстокої експлуатації селян, намертво прикріплених до землі. Селяни мусили обов'язково поставити натуральну продукцію державі за мінімальними заготівельними цінами, які не покривали четвертої частини затрат на її виробництво, тобто ціни – символічні. Виходило, що селяни мали працювати впродовж цілого року ні за що. В кінці року ще мусили сплатити борги перед колгоспом за використання робочої худоби (раніше відібраної у тих же селян). На той час – найвища в світі норма експлуатації селянина, яка повністю позбавляла його мотивації до праці і матеріальної зацікавленості у розвитку господарства (натомість – передбачені жорстокі покарання за недоробки).

Сільська родина виживала за рахунок свого підсобного господарства, яке традиційно трималося працею жінок і дітей. Через втрати під час війн і голодоморів, а також репресій проти «ворогів народу» (найчастіше вони були найбільш справними господарями – «куркулями» в очах незаможників, які брали активну участь у різноманітних каральних заходах) чоловіча стать в населенні українських сіл кількісно поступалася жіночій статі. З розвитком механізації чоловіки працювали здебільшого трактористами, водіями, ремонтниками, а також керівниками різних рівнів. Отже, виснажлива фізична робота у сільському господарстві трималася на жіночих плечах. До цього додавалася праця із життєзабезпечення власної родини, яка тривала без перерв, вихідних і відпусток. Про механізацію у цій сфері годі й казати.

Відомо, що процес колективізації завершився у 1950 р., коли репресивними заходами радянського керівництва вона була

здійснена в західних областях України. Роль жіноцтва у проведенні колективізації у цьому регіоні відбилася на сторінках публікацій деяких радянських істориків. Найбільш наполегливо дану тему розробляли саме історики-жінки, зокрема Л. Бахматова, яка не тільки надрукувала низку тез виступів на конференціях і статей, але й захистила кандидатську дисертацію з теми «Діяльність Компартії України із залучення жіночого селянства у колгоспне будівництво 1944 – 1950 рр. (за матеріалами Західної України)».¹³⁷ Окрім неї, названу тему розробляли львів'янки Н. С. Полоневська¹³⁸ та Ю. М. Трофим'як¹³⁹. Варто зазначити,

---

¹³⁷ Бахматова Л. М. З діяльності партійних організацій західних областей України по вихованню жінок-селянок і залученню їх до відбудови сільського господарства (1945 – 1946 рр.) (По матеріалах Львівської та Станіславської областей). Тези доповідей і повідомлень до XIX наук. конф., травень 1965. Секція історії КПРС. Ужгород, 1965. С. 51–61; Ї ж. Участь трудових селянок в боротьбі за перемогу колгоспного ладу в 1945 – 1950 рр. Тези доповідей і повідомлень до XX наукової конференції кафедри історії КПРС. Ужгород, 1966. С. 43–49; Ї ж. Діяльність КП(б)У по залученню селянок до створення колгоспного ладу в західних областях України (1945 – 1950 рр.). *Компартія в боротьбі за здійснення плану соціалістичної революції на Україні*: Республіканська наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР. Київ, 1967. С. 235–238; Ї ж. Діяльність партійних організацій західних областей по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва. *Український історичний журнал*. 1969. № 10. С. 49–55; Ї ж. Деятельность Компартии Украины по вовлечению женского крестьянства в колхозное строительство 1944–1950 гг. (по материалам Западной Украины): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1970. 22 с.

¹³⁸ Полоневская Н.С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946–1950 гг.). *Научные записки Львовского торгово-экономического института*. 1958. Вып. 5. С. 51–56; Ї ж. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946–1950 гг.). *Научные записки Львовского торгово-экономического института*. 1959 Вып. 6. С. 42–59. Слід відзначити, що публікації виконані російською мовою, хоча і у львівських наукових часописах.

¹³⁹ Трофим'як Ю.М. Роль жіноцтва у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945–1955). *Вісник Львівського*

що Ю. Трофим'як досліджувала роль жіноцтва у здійсненні колективізації на Західній Україні. Хоча в Радянському Союзі подібні структури припинили своє існування у 1930 р., оскільки з «перемогою соціалізму» «жіноче питання було вирішено», у приєднаних районах їх відновили, бо в свій час такі структури виявилися досить ефективними у вирішенні поставлених завдань. Комуністична партія наразі використала власний досвід роботи серед жіноцтва 1920-х років. У 1945 р. при відділі ЦК КП(б)У створили сектор з роботи серед жінок Західної, Ізмаїльської та Закарпатської областей. Згідно з напрацьованим досвідом, при обласних, міських та районних комітетах партії цього регіону створили жінвідділи, які, в свою чергу, в селах і на підприємствах організували жіночі делегатські збори і жіночі ради. Практику партійної роботи із жінками у повоєнній Західній Україні вивчала не тільки Ю. М. Трофим'як, але й інші жінки-історики, зокрема, К. Ф. Ліщенко¹⁴⁰ і Н. С. Полоневська.¹⁴¹ Названі праці виконані у звичному для тих часів «зв'язному і переможному дусі». Так Ю. М. Трофим'як писала: «В західних областях УРСР важливу роль у розгортанні соціалістичного будівництва могли відіграти залучені до нього

університету. Серія суспільних наук. 1969. Вип. 5. С. 35–38; Ї ж. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей республіки до соціалістичного будівництва (1944–1955): автореф. дис. . . канд. іст. наук. Львів, 1969. 18 с.

¹⁴⁰ Ліщенко К. Ф. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей України до соціалістичного будівництва (1945 – 1950 рр.). *Комуністична партія – бойовий загін в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму*. Респ. наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР м. Дніпропетровськ, 25 – 26 червня 1968 р. Дніпропетровськ, 1968. С. 56–59.

¹⁴¹ Полоневская Н. С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946–1950 гг.). *Научные записки Львовского торгово-экономического института*. 1958. Вып. 5. С. 51–56; Ї ж. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946 – 1950 гг.). *Научные записки Львовского торгово-экономического института*. 1959. Вып. 6. С. 42–59.

партійними організаціями широкі маси жінок... Жінки стали вірними помічниками партії в здійсненні ленінського кооперативного плану, брали активну участь у створенні і діяльності земельних громад, які відіграли значну роль у підготовці бідняцько-середняцьких мас селянства до переходу на шлях колективного ведення господарства. Створювались ініціативні групи, навколо яких селяни об'єднувалися в колгоспи. У створенні ініціативних груп велику роль відіграли жінради, жінделегатки». ¹⁴² Праці сповненні переліків постанов партії, які «сприяли підвищенню активності жінрад в організації колгоспів, розгортанні соціалістичного змагання, виконанні підвищених соціалістичних зобов'язань» ¹⁴³, звітів про кількість проведених нарад і зростання чисельності колгоспів.

Бажаючи піднести значення жіночих організацій у справі колективізації Західної України, авторки інколи захоплювалися, і конструкція в їхніх публікаціях виглядала приблизно так: «Повільно проходила колективізація в Станіславській (тепер Івано–Франківській) області... Жінактив до справи колективізації тут залучався слабо. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося 19 квітня 1948 р., Станіславський обком партії було піддано гострій критиці. Зважаючи на критичні зауваження, обком партії та жінвідділ обкому значно поліпшили агітаційно-масову роботу в селах, зокрема серед жінок», і далі справа налагоджувалася – кількість колгоспів збільшувалася. ¹⁴⁴

У жодній праці радянських часів не могло бути й мови про висвітлення справжньої картини, яка розгорталася в Західній Україні. Зокрема, про те, що 21 лютого 1948 р. Президія

---

¹⁴² Трофим'як Ю. М. Роль жінрад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955). – С. 34.

¹⁴³ Там само. С. 35.

¹⁴⁴ Трофим'як Ю. М. Роль жінрад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955). С. 36–37.

Верховної Ради СРСР ухвалила таємний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя». Як зазначав пізніше відомий громадський діяч і журналіст-розслідувач Олександр Михайлюта: «Цинізм був потрібним: формально депортували сільських трудівників за невиконання трудмінімуму за минулий 1947-й рік (але ж тоді лютував голод, люди пухли без їжі і медичної допомоги, хто міг виконати норму трудоднів?); репресували без будь-яких підстав і посилянь навіть на тодішні жорстокі закони; репресували головним чином жінок і дівчат, дружин і доньок солдатів Перемоги. І саме 1948 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Міжнародну конвенцію і декларації про права жінок і дітей. Україна, як відомо, формально виступила однією з країн – засновниць ООН».¹⁴⁵ Можна лише додати, що радянська влада відрізнялася послідовністю: проголосивши повну рівність жінок і чоловіків, вона не робила послаблень «слабкій статі» у репресіях.

З падінням комуністичної влади історія підкорених нею народів закономірно переглядається. Це стосується і Західної України, проведення колективізації, ролі жіноцтва. Радянська історіографія не могла замовчувати те, що не просто було встановити нову владу і здійснити її перетворення в краю, який довше інших українських земель її не знав. У працях радянських авторів типовими були фрази на кшталт: «Колективізація сільського господарства в західних областях УРСР проходила в умовах гострої класової боротьби з недобитками українських буржуазних націоналістів, які тероризували місцеве населення».¹⁴⁶ Звичайно, те, що відбувалося в Україні в цілому, в Західній зокрема, в історичній літературі нової доби не висвітлюється під

---

¹⁴⁵ Сайт газети "Персонал-плюс" <http://www/personal-plus.net>

¹⁴⁶ Трофим'як Ю. М. Роль жінрад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945–1955). С. 37.

кутом зору придушення «українського буржуазного націоналізму» тощо. І радянська політика оцінюється зовсім інакше. Наразі можна сказати, що результатом насильницької колективізації, голодоморів і репресій стала повна деморалізація села.

Слід зазначити ту обставину, що в сучасній українській історіографії з'явилися розвідки з історії ментальностей, яка є дуже розвиненим напрямком закордонних наукових досліджень. Соціально-психологічним змінам українського селянства присвятили свої студії такі дослідники, як Олеся Стасюк¹⁴⁷ і Степан Дровозюк¹⁴⁸. Доктор історичних наук С. Дровозюк здійснив масштабне дослідження історіографії національно-культурного і духовного життя українського селянства у 1920-х – 1930-х роках. Зокрема, у його студіях представлені праці українських науковців, які відобразили морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Це такі автори, як Василь Марочко, Ілля Шульга, Владислав Гриневич, Наталія Романець та ін. Всі вони

---

¹⁴⁷ Стасюк О. Деформація української традиційної культури в 1929–1934 роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 20. С. 95–99; Її ж. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду. *Розсекречена пам'ять*. С. 104–120; Її ж. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2007. 20 с.; Її ж. Деформація народної культури в роки Голодомору. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 349–361; Її ж. Геноцид українців: деформація народної культури»: монографія. Київ: ВД «Стилос», 2008. 224 с.; Її ж. Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 4 (380), 2019. С. 16–23; Svetlana Markova S., Stasiuk O. Psychological and psychiatric consequences of the famine (Holodomor)-genocide. *WPA Regional Congress 2021. Psychopathology in periods of transitions*. (Kyiv, Ukraine, July, 7–9, 2021). С. 42–43.

¹⁴⁸ Дровозюк С. І. Питання національної свідомості селянства 20–30-х років ХХ століття в українській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 30–33; Його ж. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис. Вінниця: О. Власюк, 2005. 280 с.

показують руйнівний вплив Голодомору на духовність селян, в середовищі яких поширювався страх, ненависть, жорстокість, байдужість, дратливість, агресивність, депресія, смуток, втрата родинних почуттів, покірність, тривога, розлюченість, відчай, божевілля, заздрість, пригніченість тощо.¹⁴⁹ Бунтарі були розстріляні, вислані або заморені голодом. Радянська влада продовжила практику «від'ємної селекції» українців, яку проводили ще Петро I й Катерина II, знищуючи козацтво. Гинули найактивніші супротивники поневолення. Люди намагалися елементарно вижити, вдатися до соціальної мімікрії. Але вони виживали, і рід український продовжувався. Роль української жінки, селянки у збереженні української людності та її душі важко переоцінити.

Окремо слід сказати про книгу, авторкою якої стала співробітниця Інституту суспільних досліджень Ірина Рева з промовистою назвою: «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій»¹⁵⁰. У книзі відомої психологині та дослідниці Голодомору розповідається про вплив жахиття голоду на людське життя. На історичному матеріалі показуються ті зміни, які відбуваються з людською психікою: «Занижена самооцінка, нездатність до боротьби, прагнення «не висовуватися» і «не йти проти начальства», патерналізм, пошук «сильної руки» і того, хто «прийде і порядок наведе» – все це не лише комплекси, які притаманні окремим людям. Це – програма виживання, яка виробилася в українців внаслідок Голодомору».¹⁵¹ Цінність названої публікації полягає в тому, що наголошуються далекосяжні наслідки для морально-

---

¹⁴⁹ Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01. Київ, 2006. С. 20.

¹⁵⁰ Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С., 2019. 271 с.

¹⁵¹ Там само. С. 2.

психологічного стану народу, який це пережив, адже, як зазначають психологи, генетична пам'ять зберігається впродовж чотирьох поколінь.

Показовим є те, що дослідження названої теми продовжується, а також те, що нею займаються не тільки історики, але й фахівці інших галузей, зокрема, психології. Наразі спостерігається дія міждисциплінарності. Разом із тим відбувається розвиток української історичної психології, що є вельми розвиненим напрямом іноземних досліджень на відміну від вітчизняних. Втім, і в цьому напрямі є певні зрушення. Доказ – публікація статті Вікторії Горбунової і Віталія Климчука «Психологічні наслідки Голодомору в Україні» у міжнародному часописі «East/West: Journal of Ukrainian Studies» (2020).¹⁵² Окремо слід відзначити друк українського перекладу статті у вітчизняному електронному виданні «Історична правда» від 17 вересня 2025 р.¹⁵³, що є свідченням того, що в Україні все більше уваги приділяється публічній історії, тобто такій, яка стає ближчою до широкого загалу.

У названій статті представлені результати психологічного дослідження особистих установок щодо подій Голодомору, а також родинних переконань та поведінкових стратегій, ймовірно пов'язаних із досвідом пережиття голоду предками учасників опитування. Підтверджується те, про що йшлося вище стосовно генетичної пам'яті і впливу на поведінку нащадків постраждалих від Голодомору. Автори пишуть: «Трансгенераційна травма передбачає передачу наслідків травмування від покоління людей, що її пережили, нащадкам у другому та наступних

---

¹⁵² Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. 7 № 2. P. 33–68.

¹⁵³ Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Історична правда*. 2025. 17 вересня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

поколіннях. Передаватися можуть травматичні емоційні реакції, наприклад, страх чи безпорадність, або навіть неадаптивні моделі поведінки. У випадку ж інтергенераційної травми йдеться про обмін травматичними реакціями лише між двома близькими поколіннями. Щодо історичних, культурних та колективних травм, то вони пов'язані з подіями, які впливають на соціальне життя й, як правило, охоплюють багатьох людей, але не обов'язково мають трансгенераційний ефект. Трансгенераційна ж травма може вплинути як на цілу групу чи спільноту, так і на невелику кількість людей. Такі події як геноцид, рабство, тероризм та голод зазвичай спричинюють колективні трансгенераційні травми... Найпоширенішими психологічними наслідками трансгенераційних травм є зміни у світогляді, цінностях, ставленнях до себе та поведінкових стратегіях нащадків; також такі травми впливають на способи вирішення проблем та побудову взаємин. Тобто, представники наступних поколінь можуть мати емоційні, когнітивні та поведінкові зміни, пов'язані з травмами, яких зазнало перше покоління».¹⁵⁴ Що ж стосується найпоширеніших поведінкових стратегій та переконань в родинних нащадків жертв Голодомору, так відзначається «належне годування, запасання їжі та постійна увага до стану здоров'я, недовіра до влади, розчарування в уряді та пріоритет родинних потреб перед потребами громади».¹⁵⁵

Із власних життєвих спостережень: в українських родинях, де жінки мали досвід переживання скрутних часів, завжди – дуже шанобливе ставлення до хліба: ніколи не викидався, шматочки висушувалися, зберігалися для подальшого використання. В українців також затвердилася традиція все їсти з хлібом, навіть гарніри. Хоча сучасною наукою доведено, що надмірне споживання вуглеводів,

---

¹⁵⁴ Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. P. 34–35.

¹⁵⁵ Ibid. P. 33.

дисбаланс із білками і жирами завдає шкоду здоров'ю. Проблема стану здоров'я українства – окрема, але зазначимо, що все, що склалося на теперішній момент, визначено історично.

19 листопада 2024 р. відбулася панельна дискусія «Студії Голодомору: теорія, історія, пам'ять» за участі провідних українських науковців, фахівців у темі меморіалізації, а також громадських діячів. Мета – визначення того, як трагедія Голодомору резонує у сучасній війні.¹⁵⁶ У своєму виступі Генеральна директорка Національного музею Голодомору-геноциду Леся Гасиджак зауважила, що попри повномасштабне вторгнення, кількість відвідувачів до музею зросла, адже в умовах російсько-української війни багато людей здійснили переоцінку Голодомору, вбачаючи серед причин початку цієї війни, те, що росіяни не покаялись за здійснення геноциду щодо українців: «Цей причинно-наслідковий зв'язок з сьогоднішніми подіями став тим, через що люди йдуть до музею. Нас часто відвідують внутрішньо переміщені особи, які говорять, що вони раніше в музеї ніколи не були. Дехто з відвідувачів, особливо ті, які вирвалися з окупованих населених пунктів після екскурсії, говорять, що сьогодні дуже багато всього схожого є на окупованих територіях. У людей за проукраїнську позицію забирають житло, карають іншими способами, там багато-багато всього іншого. Звісно не можна говорити, що сьогодні є повторення того механізму злочину, який був вчинений у 1932-33 роках, але геноцидна політика, геноцидні дії, які росіяни вчиняють на окупованих територіях, вони мають схожі спільні риси»¹⁵⁷.

Головне призначення історика – аналізувати процеси, які відбувалися раніше і те, як вони впливають на теперішнє. Наразі

---

¹⁵⁶ «Як трагедія Голодомору резонує в сучасній війні»: науковці обговорили історію, пам'ять та виклики сьогодення». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yak-tragediya-golodomoru-rezonuye-v-suchasniy-viyini-naukovci-obgovoryly-istoriyu-pamyat-ta-vyklyky-sogodennya>

¹⁵⁷ Там само.

варто звернути увагу на те, що нині все більше аналітиків впевнено вказують на зміцнення типової тоталітарної моделі на російських теренах. Завідувачка відділу Інституту історії України Національної академії наук України, член-кореспондентка НАНУ, докторка історичних наук Лариса Якубова у своїй промові на названій вище панельній дискусії зауважила, що в умовах війни з Росією явище Голодомору, який пережили українці в 1930-х роках минулого століття і який влаштували росіяни, набуває особливого значення, адже тоталітаризм на українських теренах постав саме під час Голодомору, і цю суспільно-політичну модель впроваджували саме росіяни: «Український тоталітарний консенсус стався саме під час Голодомору. Саме в цей час народилася масова тоталітарна людина юрби. Наше тоталітарне кодування відбулося на травмі людомору. Тобто люди погодилися стати соціальною худобою, як плата за виживання. Тоді як росіяни відіграли суттєву роль у запровадженні й спусканні з Кремля масових політик колективізації, індустріалізації та мілітарної мобілізації. Не тому, що вони вмирили від голоду цілими сім'ями і їх довели до такого стану, що вони їли власних дітей, а тому, що вони це робили добровільно, як кати українців та усіх інших етнічних груп, які жили на території Української РСР».¹⁵⁸ Здається, що останнє твердження можна було б назвати контрверсійним.

Після 1945 року в СРСР відновлювалося зруйноване господарство, зокрема, українське сільське. Воно чи не найбільше постраждало від війни. І знов, головний тягар припав на плечі жінок, бо чоловіків багато загинуло, а ті, хто повертався, часто були скалічені. Жінки буквально ставали тягловою силою і на ланах, і на городах. У 1946 – 1947 рр. Україна пережила третій масовий штучний голодомор, що також мав катастрофічні

---

¹⁵⁸ «Як трагедія Голодомору резонує в сучасній війні»: науковці обговорили історію, пам'ять та виклики сьогодення.

наслідки для сільського господарства, для демографії, для ментального здоров'я українців. Звичайно, мали місце об'єктивні обставини, зокрема, розруха, посухи, брак чоловічих рук плюс припинення постачання продовольства із Сполучених Штатів Америки за програмою ленд-лізу. Але знов відіграв свою роль політичний розрахунок радянського керівництва: заради доведення світу «переваг комунізму» відправляти зерно країнам Східної Європи, які теж страждали від посухи, але де встановлювався радянський диктат. Заради цього перед українськими колгоспами Москва поставила завдання: зібрати і відправити до центру понад 360 млн. пудів зерна. Запаси збирали навіть по селянських хатах. При чому, часом зерно через затримку відправки псувалося, однак людям його не давали, бо діяв сумнозвісний сталінський «Закон про п'ять колосків», який загрожував навіть дітям, якщо ті щось візьмуть від «колгоспної власності». За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ, у 1946 – 1947 рр. надсмертність в Україні перевищила 700 тис. осіб, більш чверті тієї чисельності склали діти до 14 років¹⁵⁹. Як це було винести їхнім матерям?!

Багато селян їхали на Західну Україну, аби обміняти речі на їжу. На той час там не було такого голоду, оскільки комуністична влада ще не здійснила свою колективізацію, а частину території контролювала УПА. Подорожі були дуже небезпечними, адже вздовж залізниць діяли банди, які чекали на потяги, з дахів яких гаками зривали лантухи з провіантом, а інколи і тих, хто їх віз. Зрозуміло, в традиціях радянської, російської влади – замовчування проблеми, тим більше масштабів голоду, якого «не було».

---

¹⁵⁹ «Голод після Перемоги»: до 75-річчя масового голоду 1946-47 років УІНП презентував історичний ролик URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/golod-pislya-peremogy-do-75-richchya-masovogo-golodu-1946-47-rokiv-uinp-presentuvav-istorychnyy-rolyk>

Не можна заперечувати, що після відбудови народного господарства повільно потроху покращувалося життя селян, хоча вони час від часу зазнавали негативних наслідків «мудрих рішень» правлячої партії. Протягом 1965 – 1990 рр. оплата праці в колгоспах і радгоспах зростала більш швидкими темпами. Проте впродовж усього радянського періоду зберігалася нееквівалентність обміну між промисловістю і сільським господарством, надзвичайне визискування колгоспів, низька в цілому оплата праці в аграрному секторі. Селяни виживали здебільшого за рахунок власних присадибних господарств, продукцію яких з часом дозволили продавати на колгоспних ринках. Найбільші прибутки давало вирощування худоби, корми для якої найчастіше «виписували», а то й крали у колгоспах. Хліб коштував так дешево, що його купували у великих кількостях, аби відгодувати свиней і птицю. Гроші збирали на те, аби виштовхнути своїх дітей з села, дати їм змогу переїхати і закріпитися в містах, де умови життя і праці не такі тяжкі. Найбільше про це мріяли і мріють сільські матері.

У 1950 – 1980-х рр. питання стосовно ролі українського жіноцтва в сільському господарстві не були предметом спеціальних досліджень. Увага переключилася на загальносоюзні теми, практично вся література видавалася російською мовою. За прийнятими на той час партійно-політичними настановами здебільшого пропонувалися публікації різного обсягу і характеру стосовно успіхів колективізації, а також «звільнення жінок» – активних учасниць соціалістичного і комуністичного будівництва. Економісти і соціологи займалися «вивченням» соціально-економічних аспектів жіночої праці та оптимальних можливостей її використання, інакше кажучи, збільшення експлуатації, хоча це слово у відповідному дискурсі не використовувалося. Негативні ж явища у сфері трудової зайнятості жіноцтва в радянській економіці нікуди не поділися, а тільки ускладнювалися. Натомість всіляко вихвалялися соціалістичні

змагання і так зване «ударництво». Все це вкладалося у загальну обробку населення заради формування «нової радянської людини». Народжувати і виховувати яку мала жінка-трудівниця і громадська активістка.

Друга половина 1980-х років позначилася збільшенням публікацій, присвячених досвіду радянських трансформацій, зокрема сільського господарства і ролі у ньому жіноцтва, але не можна сказати, що це було потужно. Доба «перебудови і гласності» відкрила деякі можливості подивитися на проблеми з неангажованих позицій. Так українські науковці у працях, присвячених становленню основ соціалістичного укладу життя селянства УРСР¹⁶⁰, приділили деяку увагу формам виробничої активності колгоспниць, обсягам використання їхньої праці у суспільному секторі і у домашньому господарстві, зміні ролі жінки-селянки у проведенні колективізації а також участі сільських жінок у суспільно-політичній діяльності. Загальний висновок: глибокі деформації у соціалістичному будівництві були пов'язані із примусовим усупільненням сільського господарства. Здається, не тільки з ним.

В цілому ж, серед досліджень «жіночого питання» у 1980-х роках продовжували домінувати ті, які проводили економісти з метою сприяння вирішенню проблеми найбільш активного залучення жіноцтва до суспільно-корисного виробництва. Розглядалися різні сфери – і промислові, і аграрні. Збільшується акцент на значення науково-технічних новацій, проте наскільки вони були реально задіяні у сільському господарстві? Почали з'являтися розвідки впливу виробничих факторів на здоров'я працюючих жінок з огляду на раціональність зайнятості. Наприкінці 1980-х років з'явилися повідомлення про шкідливість

---

¹⁶⁰ Кульчицький С. В., Лях С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. Киев: Наукова думка, 1988. 180 с.

певних видів роботи на жіночий організм. Зокрема, сильні вібрації тракторів часто позбавляли жінок ставати матерями (заклик Паші Ангеліної «Сто тисяч подруг – на трактор!» 1938 р.), або діти народжувалися нездорові. На дорожні роботи з укладанням асфальту не брали жінок без дітей, аби не було ускладнень через отруєння асфальтовими випаровуваннями. В цілому ж, як пише Н. Земзюліна: «Можна констатувати, що, незважаючи на залучення значної кількості джерельних матеріалів, певний ступінь розкриття деяких негативних наслідків колективізації, розширення меж історичних досліджень, у цілому радянські історичні дослідження витримані у рамках комуністичної ідеології».¹⁶¹

З розвалом СРСР і крахом комуністичної системи закінчилася колгоспно-радгоспна доба в історії сільського господарства України. Ситуація в ньому значно погіршилася у різних аспектах, зокрема у демографічному. На тлі загального скорочення населення України випереджаючими темпами воно зменшується саме у сільській місцевості, де здебільшого доживають свій вік старі колгоспниці. Детальному аналізу ситуації наприкінці 1990-х років присвятила свою монографію і роботу на здобуття ступеня доктора економічних наук Катерина Якуба.¹⁶² Було виявлено, що там, де панувала ручна низькопродуктивна і, як наслідок, низькооплачувана праця, і до того часу переважали жінки. Така дискримінація сільської жінки починалася ще на рівні безпосереднього виробництва сільськогосподарської

---

¹⁶¹ Земзюліна Н. І. Соціально-правовий статус жінки в радянському селі 1920-х – 1930-х рр.: історіографічний огляд. *Український селянин*: Зб. наук. праць. 2008. Вип. 11. С. 65.

¹⁶² Якуба К.І. Жінки у трудовому потенціалі села. Київ: Аграрна наука, 1998. 280 с. Її ж. Соціально-економічні проблеми формування і використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери 1999 року: автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Київ, 1999. 38 с.

продукції. Причому із зростанням його інтенсифікації дискримінація селянок посилювалася. У середній ланці управління сільським господарством жінки становили тільки 22,3 %, а серед керівників аграрних підприємств – менше 5 %. В той же час, кількість селянок, зайнятих малокваліфікованою ручною працею, в 3 рази перевищувала аналогічний показник у чоловіків. Праця ця важка і виснажлива. Наприклад, щоби виконати змінну норму і заробити 2 – 4 гривні жінка у тваринництві у 1999 р. мала підняти за зміну вагу загальним розміром 9 – 15 тон. І це навіть за умов певної механізації. Тобто трудове навантаження жінок у тваринництві перевищувало фізіологічно допустимі норми.

«Друга зміна» діяльності жінок аграрної сфери – це особисте підсобне господарство, яке потребує щоденної багатогодинної праці. Економістка підрахувала, що в результаті сумарне виробниче навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці в громадському і приватному секторі, в середньому по Україні становило 360 восьмигодинних робочих днів на рік, що перевищувало тогочасні показники будь-якої пострадянської держави. Крім того сільська жінка витрачає багато сил на народження і доглядання дітей, а також хворих і літніх членів родини, на хатню роботу. Порівняно з чоловіками ці затрати більші в 3 – 5 разів. Проведені дослідження показали: розмір сукупного навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці в громадському, особистому підсобному й домашньому господарствах в середньому по Україні в робочий день – це 15 годин 24 хвилини, тобто значне перевищення фізіологічно допустимих норм. Якщо врахувати затрати життєвих сил на дитородну діяльність, догляд і виховання дітей – доля сільської жінки в Україні тяжка.

Як виявила дослідниця, на межі століть серед сільських жінок України майже не залишилося здорових і молодих. Серед аграрних працівників обох статей до 20 років – тільки 3%, а до 20– 24 років – 6,9%. Переважна більшість сільського населення України – особи передпенсійного і пенсійного віку. Зважаючи на

те, що загальна середня тривалість життя у чоловіків України не досягає 62 років, то зрозуміло, що велику питому частку в сільському населенні становлять жінки похилого віку. Хоча в Україні діє певна кількість великих сільськогосподарських об'єднань, більша частина продукції рослинництва, тваринництва і птахівництва виробляється у приватних господарствах селян. Закономірно постає питання: чи спроможна виснажена стара українська селянка витримати конкуренцію на світових ринках?

На початку 2000-х років в Україні значно більше уваги почали звертати на гендерну проблематику у всіх сферах суспільного життя. Жінки – вчені і громадські діячки активно виступали за зміни, викриваючи існуючі невідповідності проголошеним гаслам щодо «рівноправного» і навіть «привілейованого» становища слабкої статі. Соломія Павличко писала: «Суспільство, в якому відсутня рівність чоловіків і жінок, інакше, як хворим чи недорозвинутим не назвеш. Патріархат нищівно впливає на ментальність, культуру, спотворює її, робить однобокою, неповноцінною, провінційною, хуторянською, нарешті, дидактично-фальшивою. Навіть під маскою оспівування така культура несе в собі глибинні структури зневаги до жінки, апологію її експлуатації, в тому числі й насамперед сексуальної».¹⁶³

У 2003 р. у Науковому товаристві істориків-аграрників в якості структурного підрозділу створили Секцію гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства. Названа інституція визначила свою мету – проведення досліджень із історії соціального розвитку жіноцтва та сприяння формуванню шанобливого ставлення громадськості до жіночого загалу українського села. Від початку було розуміння: проблеми жінок, мешканок сільської місцевості, виходять далеко за рамки села. Тому у квітні 2010 р. секцію перейменували на секцію

---

¹⁶³ Павличко С. Фемінізм. Київ: Основи, 2002. С. 26.

гендерного паритету українського суспільства.¹⁶⁴ Члени секції взяли за наукові розробки як у сфері історичної науки, так і права, соціології, культурології та інших галузей, що відповідає провідній тенденції сучасності, а саме: міждисциплінарності. Варто підкреслити, що серед напрямків діяльності – створення науково-довідкових видань. Приклад – бібліографічний покажчик «Гендерні студії у фондах наукових бібліотек м. Черкас».¹⁶⁵ Зазначається: «Метою видання є популяризація гендерних досліджень серед науковців, студентів та громадськості, надання допомоги учнівській і студентській молоді та спеціалістам у галузі гуманітарних проблем у їхній навчальній та професійній роботі, опануванні гендерною проблематикою».¹⁶⁶

Прикладом роботи, здійсненої фахівцями названої секції, можна назвати дослідження «Гендерні стосунки в контексті сільської України (Гендерний аналіз сільської громади Вінницької області)».¹⁶⁷ В ній, зокрема, говориться, що зміни, які відбуваються в українському селі впродовж останніх років, мають амбівалентний характер: «З одного боку, реформи, зокрема, земельна, відкрили можливості для господарювання і збільшення земель сільськогосподарського призначення у власності. З іншого, зростає невпевненість у завтрашньому дні, зменшилися соціальні гарантії, а разом з ними і надії на краще».¹⁶⁸ Зрозуміло, що трансформаційні процеси в українському суспільстві по-

---

¹⁶⁴ Земзюліна Н. І. Секція гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 12.

¹⁶⁵ Гендерні студії у фондах наукових бібліотек м. Черкаси: бібліогр. покажч. / уклад.: Ю. В. Ватрушкіна, Н. І. Земзюліна, О. З. Медалієва; наук. ред. А. Г. Морозов. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. 180 с.

¹⁶⁶ Земзюліна Н. І. Секція гендерних проблем села (гендерного паритету українського суспільства). С. 13.

¹⁶⁷ Гендерні стосунки в контексті сільської України (Гендерний аналіз сільської громади Вінницької області). URL: <https://www.wicc.net.ua/media/gender-relations-rural-ukraine.pdf>

¹⁶⁸ Там само.

різному впливають на різні соціальні групи – чоловіків і жінок, молодих і старих, городян і селян. Серед усього іншого – зміни у гендерних ролях, доступі до ресурсів і контролі за ними з боку чоловіків й жінок, а також у задоволенні їх практичних та стратегічних гендерних потреб.

Якщо говорити в цілому, то гендерні дослідження у сфері праці в Україні зосереджені на питаннях безробіття серед жінок, умовах їхньої праці, рівні освіти, жіночої мотивації у професійній діяльності, соціально-демографічних характеристик на ринку праці, рівні прибутків (у порівнянні з рівнем доходів чоловіків). Також певна увага приділяється представництву жіноцтва в органах влади, а отже, як виявляється, незначному впливу на процес прийняття рішень. Однак на аналізі гендерної ситуації в українському селі публікацій не так багато.¹⁶⁹

Це при тому, що, як зазначає Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО): «Гендерна рівність є ключем до подолання бідності та голоду, і це було продемонстровано ФАО під час досліджень у всьому світі»¹⁷⁰. Зайве говорити про роль України у розв'язанні глобальної продовольчої проблеми, що значно ускладнилася російсько-українською війною. І це значення добре усвідомлює світове співтовариство. Доказом є спеціальне дослідження гендерних аспектів сільського господарства та сільських територій України,

---

¹⁶⁹ Moldavan L. Employment of Women in Rural Areas and the Problem of Unemployment there. The Now Days Problems of Women at the Labor Market and Possible Decisions. Ministry of Family and Youth Affairs of Ukraine, Ukrainian Social Research Institute, International Bureau of Labour, 1998; Зозуля І., Ступень Н. Гендерні проблеми жінок у сільському господарстві України. URL: base.dnsgb.com.ua/files/journal/Visnyk-Lvivskogo-agrar-univer/APK/2010_2/files/10ziiaou.pdfuheie.

¹⁷⁰ Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій. Україна. Будапешт, 2021. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/e251881c-8162-4e53-8a54-528ca7c345e1/content>

проведене Продовольчою і сільськогосподарською організацією Об'єднаних націй. Матеріал було оприлюднено у 2021 р. Великим колективом науковців різного профілю впродовж десяти років здійснювався детальний аналіз гендерної ситуації в країні: характеризується ситуація в соціально-економічній сфері, у політичній та інституційній сферах, аналізується національне законодавство і політика у порівнянні з міжнародними зобов'язаннями щодо гендерної рівності, даються характеристики демографічної ситуації, міграцій, охорони здоров'я, освіти. Окремий параграф присвячений гендерно зумовленому насильству. Третій розділ насиченого статистичними даними, таблицями і діаграмами матеріалу присвячений гендерним аспектам у сільських домогосподарствах та сімейних фермерських господарствах, де на фоні розгляду особливостей ринку праці і зайнятості у сільській місцевості, а також організаційно-правових форм ведення господарства визначається реальне становище жінок у сільській місцевості (гендерні ролі, лідерство та розширення прав і можливостей).

Публікація побачила світ у 2021 р., тобто коли російсько-українська війна вже тривала. Тому четвертий розділ має назву: «Зв'язок гендерних аспектів та життєдіяльності сільського населення на постраждалих внаслідок конфлікту територіях». Інтерес являє п'ятий розділ «Гендерні аспекти сільського господарства та життєдіяльності сільського населення», де розгляд відбувається за наступними напрямками: рослинництво та плодово-овочівництво, тваринництво та продукція тваринництва, рибне господарство та аквакультура, лісове господарство, сільськогосподарські консультативні / дорадчі послуги та підготовка, доступ до сільськогосподарських матеріалів, підприємницька діяльність, доступ до фінансових ресурсів. За умов важливості і складності інфраструктури взагалі, а в сільській місцевості особливо, є розділ, який розглядає цю сферу та її вплив на сільських жінок (житлові умови, джерела енергії, безпечна питна

вода та санітарія, дороги та транспорт у сільській місцевості, соціальна інфраструктура та захист). Передостанній розділ присвячений продовольчій безпеці та харчуванню з наголосом на адаптації до зміни клімату та управлінні ризиками стихійних лих. Останній розділ – це рекомендації для ФАО і для українського уряду та національних інституцій.

В звіті визнано роль жінок у розвитку сільських територій та продовольчих систем, проте також вказано на нерівномірний доступ жінок до землі та інших активів і ресурсів, що обмежує їхні економічні можливості та наражає їх на ризик залишитися осторонь. Наголошується, що, незважаючи на велике навантаження, жіночі зусилля часто непомітні і отримують незначне визнання, економічну чи соціальну винагороду.

На основі цих висновків у звіті даються рекомендації стосовно подолання гендерної нерівності для підвищення продуктивності аграрного сектору та поліпшення продовольчої безпеки, сталого розвитку сільських територій.

Здається доречним навести ці рекомендації повністю, бо вони є вельми показовими для характеристики сучасного стану Організації Об'єднаних Націй:

«8.2. Рекомендації для уряду та національних інституцій

1. Під час розробки національної політики, стратегій та програм щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, в яких враховуються гендерні аспекти:

» Забезпечити, щоб діяльність, пов'язана з національною політикою та стратегіями щодо забезпечення гендерної рівності, та інша масштабна робота з реформ не проводилися відокремлено, а створювали одна для одної інформаційну основу.

» Покращити фактологічну базу для розробки політики через підтримку підготовки даних гендерної статистики і проведення детального аналізу зв'язку гендерних аспектів та інших тем, які досі розглядалися як гендерно нейтральні (наприклад, малі/сімейні фермерські господарства, мораторій на продаж землі,

розширення великих агрохолдингів, ланцюги вартості сільсько-господарської продукції, сільськогосподарське вироб-ництво на постраждалих від конфлікту територіях, зміна клімату).

» Визначити та поширити використання позитивних напрацювань щодо врахування гендерної проблематики у політиці та програмах з питань розвитку сільського господарства та сільських територій. Забезпечити, аби досвід врахування гендерної проблематики у одному секторі застосовувався у інших секторах. Впровадити єдину методологію врахування гендерної проблематики з метою координації зусиль у секторах. Впровадити механізми підзвітності з метою забезпечення реалізації гендерно орієнтованих ініціатив.

» При проведенні гендерного аналізу, пов'язаного з розробкою політики, стратегій або програм з сільського розвитку та сільського господарства, включити окрему оцінку впливу COVID-19 на жінок і чоловіків у сільській місцевості.

2. Під час підтримки програм, спрямованих на розширення економічних прав і можливостей жінок:

» Створювати гідні робочі місця (робочі місця з оплачуваною роботою у формальному секторі) для сільських жінок, у сільському господарстві та у секторах економіки, не пов'язаних з веденням фермерського господарства. Прагнути створити різноманітні можливості працевлаштування для сільських жінок та зменшити гендерний розрив у оплаті праці. Зокрема, підтримувати (пере) підготовку та найм жінок для виконання тих робіт, які раніше були заборонені відповідно до національного трудового законодавства, а нині, теоретично, доступні для жінок.

» Підвищувати рівень підтримки жінок-фермерів та жінок, які хочуть почати підприємницьку діяльність у сільській місцевості (як у сільському господарстві, так і у інших областях). Підтримка може охоплювати підтримку в фінансових та юри-дичних питаннях, а також у розбудові спроможності, задля підвищення навичок підприємницької діяльності у жінок та усунення прогалин в знаннях.

Особливі заходи повинні бути включені в плани відновлення діяльності після COVID-19 для забезпечення доступу сільських жінок-підприємців до доступних позик та інших форм підтримки.

3. У межах проєктів щодо реформи системи соціального захисту та розвитку сільських територій:

» Розробляти та реалізовувати трансформаційну політику соціального захисту та відповідні заходи, в яких враховуватимуться потреби великої кількості літніх жінок з сільської місцевості, уразливих стосовно до бідності (у тому числі немонетарної бідності), депривації та соціальної ізоляції.

» Здійснювати інвестиції у сільську інфраструктуру, спеціально призначену для сільських жінок, у тому числі через здійснення інвестицій у фізичну інфраструктуру та соціальну інфраструктуру (наприклад, розширення доступу до базових послуг), а також за допомогою політики та програм, спрямованих на забезпечення визнання, зменшення обсягів та реорганізації неоплачуваної доглядової праці.

4. Під час підвищення рівня поінформованості про становище сільських жінок та роль жінок у сільському господарстві:

» Виконуючи національні пріоритетні задачі та заходи, спрямовані на усунення гендерних стереотипів та гендерного розподілу праці, використовувати можливості для просування нестереотипного образу «жінкифермера в Україні», тобто жінки, яка працює за сільськогосподарською спеціальністю, та підвищувати рівень обізнаності щодо можливостей та уразливих характеристик жінок з сільської місцевості.

» Залучати чоловіків, які є лідерами та зацікавленими сторонами, до роботи, спрямованої на подолання гендерних стереотипів, особливо у секторах, пов'язаних із розвитком сільського господарства та сільських територій.»¹⁷¹

Загальне враження – дисонанс з українськими реаліями і можливостями, особливо за умов війни, яка триває від 2014 року.

---

¹⁷¹ Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій. Україна.

Разом із тим не можна сказати, що вітчизняні науковці не здійснювали розвідок ролі жіноцтва в українській агросфері. Так у 2015 р. вийшла колективна монографія «Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості».¹⁷² Активність у дослідженнях зазначеної проблематики виявила Ганна Саблук.¹⁷³ Слід підкреслити, що дослідниця здійснює міждисциплінарний підхід, використовуючи елементи історичних розвідок, а також економічних, соціологічних, психологічних. У своїх статтях вона намагається визначити сутність ролі жінки, яка проживає в сільській місцевості, її споконвічну активну позицію, її роль у суспільстві і в сім'ї. Зазначається: «За останні десятиліття на всій території України сільське населення зазнало інтенсивних змін: зростає вплив сільської молоді у міста близького і далекого зарубіжжя, відбуваються негативні демографічні процеси, які давно зайшли за гранично допустимі межі відтворення людності в сільській місцевості. Відбувається старіння села. При цьому соціальним викликом стало соціальне становище жінки-селянки, яка опинилася в центрі назрілих трудових і життєвих відносин».¹⁷⁴ У її публікаціях не бракує статистичних даних про реалії жінки селянки.

Але більше вражає звичайний життєопис жінки, яка не поїхала до міста, а залишилася жити в селі (ще до початку

---

¹⁷² Волосевич І., Коноплицька Т., Костюченко Т., Марценюк Т. Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості. Київ: ВАІТЕ, 2015. 88 с.

¹⁷³ Саблук Г. І. Роль жінки-селянки в соціальному аспекті розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2015. № 10. С. 43–48; Її ж. Соціально-психологічний фактор у житті сільської жінки. *Економіка АПК*. 2016 № 3. С. 66–73; Її ж. Гендерні проблеми жіноцтва в житті сільського населення. *Економіка АПК*. 2017. № 2. С. 33–38; Її ж. Безробіття на селі – кризова невизначеність для сільської жінки. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 34–41; Її ж. Особливості ролі сільської жінки в сім'ї. *Економіка АПК*. 2020. С. 68–75.

¹⁷⁴ Саблук Г. І. Особливості ролі сільської жінки в сім'ї. С. 68.

повномасштабного російського вторгнення). Авторка називає її «святою і величною»: «Адже вона набідувалася за своє життя вдосталь: обділена увагою і потрібною розкішшю, замучена працею, принизливо-недоглянута ні чоловіком, ні суспільством. Вона встає раніше сонця, щоб доглянути худобу, а потім зібране молоко від корови віддає за низькими цінами заготівельнику. Далі її чекає хатня робота: наварити, всіх нагодувати, в школу відправити, при цьому самій немає часу поїсти, бо треба нагріти води для миття посуду і перемити її, а потім прибрати у хаті та йти знову у двір, де чекає її та сама живність, а за рогом хати присадибна ділянка, щоб боротися з бур'янами. Ось та звична схема, за якою живе сільська жінка. Зморену за цілий день, важко уявити цю жінку, яка зможе іще ввечері сісти до комп'ютера, хоча 34% сільських жінок мають вищу та неповну вищу освіту, проте доступу до інформаційних і комунікаційних ресурсів майже немає. При цьому вона ще встигає піти на якусь роботу, якщо таку знайде, бо в селах України повне безробіття. В тих селах, де є школи, дитячі садки, сільрада, хоч якийсь маленький медпункт, там ще залишилися робочі місця для жінок. Але це невелика їх частка. Для всіх решти сільських жінок і влітку, і взимку активна праця замикається у власному дворі та на городі».¹⁷⁵

Треба наголосити, що українські жінки не мовчать. 18 серпня 2011 р. директорка Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Ірина Ключковська на Міжнародній конференції «Український жіночий рух»¹⁷⁶ у сучасному світовому та українському вимірі» у Львові заявила, що українські жінки на селі є не те, що на маргінесі, а «це просто якесь Середньовіччя».¹⁷⁷ І. Ключковська звернулася до Світової

---

¹⁷⁵ Саблук Г. І. Особливості ролі сільської жінки в сім'ї. С. 71–72.

¹⁷⁶ Принагідно зазначимо, що з точки зору історіографії найбільше жіночих студій в Україні присвячені двом темам: жіночому руху і жіночій освіті.

¹⁷⁷ Українська селянка живе, як у Середньовіччі – дослідниця. URL: https://wcu-network.org.ua/ua/possessing-equal-rights/article/ukrayinska_selyanka_zhiv_e_yak_u_serednovichchi_-_doslidnitsya

федерації українських жіночих організацій, представленої в ООН, з пропозицією просити у поважної організації, яка має ціллю № 1 подолання бідності, грант на комплексне дослідження стану українських селянок, щоб потім пропонувати адекватні рішення, і не допустити повної деградації українського села. Через десять років проект був здійснений, про що йшлося вище.

Останнім десятиріччям українські науковці продовжують вивчати позначену проблематику у зв'язку із тими змінами, які відбуваються в світі, в Україні, зокрема стосовно аграрної сфери і місця в ній жіноцтва. Соціологи і економісти проводять дослідження соціально-гендерного впливу агропромислових об'єктів, які піднялися в Україні впродовж кількох років, на сільські громади.¹⁷⁸ Виявляється, що жінки найбільш вразливі до впливу промислових ферм: «... якщо громада живе поряд з промисловою фермою, всі члени громади незалежно від статі відчувають вплив від промислового виробництва. Проте оскільки переважно саме жінки займаються хатньою роботою та господарством, доглядом за дітьми та допомогою людям літнього віку, вплив від промислових ферм вони відчувають найбільше»¹⁷⁹. Насамперед це стається через екологічні проблеми – забруднення і навіть отруєння води, землі, повітря. Або через те, що працюючі на промислових фермах жінки мають проблеми із наглядом за дітьми. А господарі великих промислових агрокомплексів не воліють приймати на роботу жінок, мотивуючи тим, що старшим скоро на пенсію, а молодим ще треба народжувати.

На межі другого і третього десятиліть ХХІ ст. науковці продовжують розмірковувати над проблемами жіноцтва в

---

¹⁷⁸ Кобиляцька В. Жінки в селі: життя в умовах наступу агропромисловості. URL: <https://povaha.org.ua/zhinky-v-seli-zhyttya-v-umovah-nastupu-ahropromyslovosti/>

¹⁷⁹ Кобиляцька В. Жінки в селі: життя в умовах наступу агропромисловості

українському сільському господарстві.¹⁸⁰ Так Анна Горобчук спеціально для журналу «Агробізнес Сьогодні» пише статтю «Роль жінок в агросекторі та розвитку сільських територій» (червень 2021 р.)¹⁸¹, в якій розповідається про інноваційну освітньо-грантову програму TalentA, ініційовану компанією CortevaAgriscience задля підтримки і розкриття потенціалу жінок, зайнятих у сільському господарстві, що мало б сприяти сталому розвитку та забезпеченню продовольчої безпеки України і світу в цілому.

Після початку повномасштабної російської агресії питання жіночої участі в агросфері України не залишається поза увагою дослідників. Знов, як у минулі воєнні роки, жінкам доводиться брати на себе більше піклування за збереження життя своєю роботою у сільському господарстві. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, до 2022 р. в аграрному секторі було зайнято 2,7 млн осіб, що становило 17% усіх працівників економіки. Однак через війну чисельність працюючих скоротилася, особливо це стосувалося чоловічої статі. Часто жінки мусили брати на себе повну відповідальність на фермах та у виробництві сільськогосподарської продукції. Вони не тільки забезпечують потрібне виробництво продовольства, а й підтримують соціальну стабільність громад, допомагають евакуйованим родинам та односельцям. Тобто роль жінок на селі і в цілому у суспільстві у воєнний час зростає, бо зміцнює стійкість всієї країни¹⁸². Засоби

---

¹⁸⁰ Соколов М., Сухоставець А. Гендерні аспекти підприємницької діяльності в аграрній сфері. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*. 2019. №4 (82). Р. 92–97.

¹⁸¹ Горобчук А. Роль жінок в агросекторі та розвитку сільських територій. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/podiia/item/21860-rol-zhinok-v-ahrosektori-ta-rozvytku-silskykh-terytorii.html>

¹⁸² Бабіч А. Розвиток жіночого фермерства – осередок сталого розвитку громад у воєнний час. URL: <https://agro->

масової інформації сповнюються оптимістичними репортажами та інтерв'ю з успішними жінками-підприємницями.¹⁸³ Соціологи продовжують складати відповідні характеристики українського сільського жіноцтва в умовах сучасної війни.¹⁸⁴ Відзначається, що незважаючи на вагомий внесок у підтримці, самому збереженні не тільки аграрної сфери, а й безпеки, самого існування держави «потреби сільських жінок часто залишаються недостатньо вивченими та врахованими при формуванні гендерно-чутливих політик відновлення чи розвитку сільських територій. З моменту набуття Україною офіційно визнаної незалежності та до сьогодні певні соціально-економічні характеристики сільських жінок динамічно змінювалися, а деякі залишалися такими ж, які і століття тому».¹⁸⁵ Особливо вражає оцінка та аналіз емоційного стану сільських жінок на момент проведення дослідження – початок 2025 року. Було взято п'ятибальну шкалу, де 1 – дуже поганий емоційний стан, а 5 – відмінний емоційний стан. Більшість респонденток (51,6%) оцінили свій емоційний стан як середній (на 3 бали), 24, 4% жінок оцінили свій стан нижче середнього (1–2 бали), 24% оцінюють свій стан вище середнього (4 або 5 балів), 3,5% оцінили свій стан як відмінний.¹⁸⁶ Люди, які проводили дослідження, зробили висновок про наявність постійних викликів у житті цих

---

business.com.ua/agrobusiness/item/30777-rozvytok-zhinochoho-fermerstva-oseredok-staloho-rozvytku-hromad-u-voiennyi-chas.html

¹⁸³ Наталія Стрілець: «Жінки в агро стають рушійною силою змін і руйнують стереотипи». URL: <https://avesterra.com.ua/news/nataliya-strilecz-zhinky-v-agro-stayut-rushijnoyu-syloyu-zmin-i-rujnuyut-stereotypy/>; Черняк М. Жінки в агро: нові кар'єрні можливості у сфері сільськогосподарських дронів. URL: <https://agronix.ua/blog/zhinki-v-agro-novi-karnni-mozhlyvosti/>

¹⁸⁴ Сучасні українські жінки села: портрет. Лютий 17, 2025. URL: <https://www.seeds.org.ua/suchasni-ukrainski-zhinki-sela-portret/>

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Там само.

сільських жінок. Проте можна зробити й інший висновок – про життєву силу і стійкість українського жіноцтва. А щодо життєвих викликів – то вони є у кожної людини. Інша справа – яка відповідь дається.

Підбиваючи підсумки стосовно розробки у вітчизняній науковій літературі теми ролі і місця жіноцтва у сільському господарстві України, можна сказати наступне.

По-перше, українські науковці завжди уважно ставилися до проблем селянства, роблячи акценти відповідно до часу своєї роботи.

По-друге, впродовж тривалого часу складався і домінував певний стереотип стосовно особливого статусу жінки в українській родині і суспільстві, дещо романтизований і такий, що не відповідав і не відповідає реаліям.

По-третє, навряд чи можна вважати все написане і надруковане цілком неупередженим, у кожному випадку проглядається так би мовити бекграунд – чи то замилювання патріархальщиною, чи то агітаційно-пропагандистське прикриття тоталітарного тиску, чи то намаганням замаскувати існуючу дискримінацію увагою нової України до гендерних проблем.

По-четверте, після набуття незалежності вітчизняні суспільствознавці відчули певні звільнення від жорстких ідеологічних настанов, для них відкрився закордонний науковий світ, з його популярними трендами, такими як соціальна історія, гендерна історія, жіночі студії.

По-п'яте, крім того все більше набуває сили міждисциплінарний підхід, в якому можуть поєднатися історія, етнологія, соціологія, культурологія, релігієзнавство, психологія, що і представлено у деяких працях з даної теми.

По-шосте, попри те, що вже написано і надруковано кілька тисяч наукових праць із жіночих студій, переважаюча більшість з них присвячена обмеженому колу тем. Це – жіноча освіта і жіночий рух. Десятки кандидатських дисертацій захищено саме

про це (можна припустити, що підготувати таку роботу було не дуже складно, тим більше при наявності значної бази попередніх публікацій). Що ж стосується проблематики сільського жіноцтва України, то тут напрацювань менше. Видається перспективною комплексна робота монографічного рівня з історії української селянки від давніх до теперішніх часів. Доречною була б спільна праця колективу спеціалістів, які розуміють роль жіноцтва і українського сільського господарства для доль світу.

Для нотаток

Тетяна ОРЛОВА

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА БІБЛІОГРАФІЯ
РОЛІ ЖІНОЦТВА
В АГРОСФЕРІ УКРАЇНИ**

Підписано до друку **08.10.2025** р. Формат 60x84/16
Папір офс. Гарнітура Times New Roman .
Ум. др. арк. 5,35 Обл.-вид. арк. 4,35
Зам. № **2324**

Видавець ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, пл. Гоголя, 13. Тел.: 8 (067) 4412124
E – mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.